INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	3
3 Infrastructuur	10
4 De stad Almelo	14
5 Bevolking	18
6 Middelen van bestaan	20
7 Sociale en culturele voorzieningen	30
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	36
Bronnen	42
Bijlagen	44

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Almelo is een stedelijke gemeente in het noordwestelijke deel van Twente en wordt omringd door de gemeenten Vriezenveen, Tubbergen, Borne en Wierden. Het economische, bestuurlijke en administratieve centrum van de gemeente is de stad Almelo. De ligging van Almelo in Twente is weergegeven op **kaart 1**.

De huidige gemeente Almelo is ontstaan op 1 januari 1914. Op die datum werden de tot dan toe afzonderlijke gemeenten Ambt-Almelo en Stad-Almelo samengevoegd, daarmee terugkerend naar de toestand van voor 29 september 1818, toen ze eveneens één bestuurlijke eenheid onder de naam Almelo vormden (sinds 25 november 1811). Voor de Franse Tijd was de stad Almelo één van de stadgerichten, terwijl het gebied buiten de stad een schoutambt vormde. De samenvoeging van 1914 werd voorafgegaan door twee grenswijzigingen: een kleine in 1829 en een grotere in 1879, die beide ingegeven werden door een als gevolg van de industrialisatie optredend tekort aan ruimte in de stad Almelo.

Op 1 januari 1988 besloeg het totale grondgebied van de gemeente Almelo een oppervlakte van 38.76 km^2, waarvan 0.95 km^2 binnenwater breder dan zes meter. Het aantal inwoners bedroeg op die datum 62.134 en het aantal woningen 24.261. Dit komt neer op een bevolkingsdichtheid van 1.634 inwoners en een woningdichtheid van 642 eenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het huidige landschap in de gemeente Almelo is in belangrijke mate bepaald door processen uit verschillende geologische perioden en de daarmee samenhangende vormen van bodemgebruik door de eeuwen heen. De gemeente Almelo ligt in het centrum van een depressie in de tertiaire ondergrond, die ten dele is opgevuld met afzettingen uit latere perioden, namelijk uit het Pleistoceen, dat ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden begon, en het Holoceen, de huidige geologische periode.

In de op één na laatste ijstijd in het Pleistoceen voerden vanuit Scandinavië voortschuivende landijsmassa's grote hoeveelheden keileem, een nauwelijks water doorlatend mengsel van keien, grind, zand en klei, aan. Het aanwezige materiaal werd vervormd en opgestuwd. Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende landijs ons land niet. Wel heersten hier toen arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Het gebied werd bedolven onder een plaatselijk dik pakket dekzand. Wat bleef was een komvormig bekken met een afwisseling van hogere en lagere terreingedeelten en waaruit het smeltwater niet of nauwelijks een uitweg vond.

In het op het Pleistoceen volgende Holoceen, dat ± 10.000 jaar geleden begon, werd het klimaat geleidelijk milder, begon de grondwaterspiegel als gevolg

daarvan te stijgen en kreeg de vegetatie weer een kans zich te ontwikkelen. In het zuurstofarme, drassige bekken van Almelo ontwikkelde zich een dik pakket veen, waarop later door de vele toestromende beken (de gemeente vormt het laagste gedeelte van Twente) fijn zand en klei werd afgezet, de zogenaamde beekdalafzettingen. Deze en andere genoemde geologische formaties met de daarop ontstane bodemsoorten zijn ingetekend op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap
De eerste bewoners die gebruik maakten van permanente nederzettingen, vestigden zich in het stroomgebied van het riviertje de Almelosche Aa, op de Schuilenburg en in de Aalderinkshoek. Hier konden de bewoners beschikken over hoog gelegen gronden ten behoeve van de akkerbouw en lagere terreingedeelten nabij de beek die als weidegronden voor het rundvee konden dienen. De niet voor akkerbouw en veeteelt bruikbare schrale zandgronden, waarop na het kappen van de eertijds aanwezige bossen de heidevelden ontstonden, dienden als graasgebied voor de schapen en voor het steken van plaggen ten behoeve van de mestbereiding. De uitgestrekte veengebieden, die voornamelijk ten noorden van de Almelosche Aa lagen waren de wingebieden van brandstof. Tevens werd op het veen boekweit geteeld met behulp van de veenbrandcultuur, waarbij de bovenste laag van het veen in kluiten gehakt en in brand gestoken werd. De daarbij vrijkomende as diende als meststof. Omdat de teelt van veenboekweit de bodem snel uitputte, konden de gebrande akkers over het algemeen niet langer dan acht jaar achtereen gebruikt worden.

In tegenstelling tot het grootste gedeelte van Twente, waar de boeren vanaf ongeveer de Karolingische Tijd hun bouwlanden zo mogelijk in complexen bij elkaar aanlegden en de boerderijen geconcentreerd bij deze essen bouwden, ontwikkelde zich rond Almelo in verband met het sterk verbrokkelde reliëf voornamelijk een verspreid bebouwingspatroon. Eeuwenlange bemesting van de van nature vrij onvruchtbare akkerbouwgronden op de dekzandopduikingen en kleine geïsoleerde dekzandopduikingen met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en mest uit de potstal zorgden voor het ontstaan van een bodem met een meer dan 30 cm dik cultuurdek, de zogenaamde enkeerdgrond. De woeste heide- en bosgronden verschraalden navenant. De natuurlijke wei- en hooilanden langs de beken ontleenden hun vruchtbaarheid aan de regelmatig terugkerende overstromingen van die waterlopen en aan de bemesting die plaatsvond door het er grazende vee.

De beschreven driedeling in de verschillende gebruiksgronden, die nodig waren voor het uitoefenen van het grotendeels op de zelfvoorziening georiënteerde gemengde agrarische bedrijf, vond zijn neerslag in het zogenaamde Middeleeuwse ontginningslandschap, dat in 1850 rond de stad Almelo nog duidelijk aanwezig was. Te midden van laag gelegen heide-, veen- en moerasgronden lag op twee "hoge" ruggen, waaromheen de

eerste bewoners zich hadden gevestigd, een aantal verspreid liggende bouwlandkampen. Dit complex van bouwlanden was onderverdeeld in de Oostereslanden (van de Ootmarsumsestraat tot aan het Tukkersdijkje) en de Westereslanden (zuidelijk en noordelijk van het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik, tussen Brugstraat en Ootmarsumsestraat).

Rondom de oude met houtwallen en hagen omgeven bouwlanden lagen de hoofdzakelijk onverkavelde broeken, de drassige natuurlijke wei- en hooilanden en de moerassen. De verkavelde met houtwallen en heggen afgebakende groengronden werden maten of meden genoemd, de onverkavelde groengronden broeken. Voorbeelden van verkavelde natuurlijke wei- en hooilanden waren onder andere de Windmolenbroekerslagen, de Leemslagen in het westelijke deel van het Windmolenbroek en De Slagen in het noorden van de gemeente. Onverkavelde natuurlijke wei- en hooilanden waren bijvoorbeeld het uitgestrekte Windmolenbroek in het zuiden van de gemeente, genoemd naar de aanwezigheid van een viertal polderwindmolens in dat gebied, het Noorder Broek aan weerszijden van het kanaal van Almelo naar De Haandrik en Het Broek ten oosten van Huis Almelo.

De genoemde natuurlijke wei- en hooilanden vormden in veel gevallen de overgang naar de hoger gelegen woeste heide- en veengronden, waarvan binnen de gemeente Almelo de Veene Woesterheide, Leuvinks Veld, de Sluiterveldsche Heide, 't Henneveld, Het Veld, het Plaatveld, het Nijreesveld, het Kotterveld en de Weggelerheide voorbeelden vormden. In de twee laatstgenoemde woeste gebieden lagen met houtwallen en hagen omgeven bouwland- en groenlandkampen. Op een groot gedeelte van het Nijreesveld in het uiterste zuiden van de gemeente was een gemengd bos aangelegd (het Nijrees Bosch). Parkachtige groenstructuren bevonden zich aan de Gravenallee, waaronder het bos rond het Huis Almelo en het huidige Gravenbos, en rond de Plaathof op de Plaatheide, ter plaatse van het huidige Urenco-complex.

Namen als Wendelgoor, Dollegoor, Blessenkolk, Steenhagen Goor en De Riet wijzen op de aanwezigheid vroeger van moerassen en de lage ligging van de gemeente Almelo in het algemeen. Meren en plassen waren in 1850 ook nog aanwezig. Zo lag aan de zuidrand van het toen al in cultuur gebrachte noordelijke deel van het Windmolenbroek het "Sumpel" en in het uiterste noorden van de gemeente onder andere de Gloepenplas.

In de landschappelijke structuur van rond het midden van de vorige eeuw hebben zich nadien grote wijzigingen voorgedaan. De woeste gronden werden, op een klein gedeelte van het Nijreesveld na, al voor de Tweede Wereldoorlog omgezet in voornamelijk weilanden, terwijl een groot deel van het bestaande landelijke cultuurlandschap verdween als gevolg van stadsuitbreidingen en industrievestigingen. Nieuwe infrastructurele voorzieningen betekenden ook een aantasting van

het oude landschappelijke patroon. Het Nijreesbos en de genoemde parken van Huis Almelo aan de Gravenallee bleven behouden, zij het dat ook in deze groenstructuren de nodige veranderingen optraden. Zo werd in het Gravenbos al voor 1940 het oorspronkelijke rechtlijnige padenpatroon vervangen door de grillige plattegrond en verscheen er na 1940 in het Nijreesbos een boomkwekerij.

Een van de meest interessante, maar tegelijkertijd ook het minst opvallende landschappelijke element in de gemeente Almelo is het op de monumentenlijst geplaatste restant van de voormalige burcht "De Schulenborg". Het ligt aan het einde van de Schulenburglaan, pal tegen de zijtak van het Twentekanaal aan, tegenover het zwembad "Het Wendelgoor". De borg bestond vroeger uit twee op elkaar aansluitende rondelen en een buitenwal. De gracht om die buitenwal werd gevormd door een natuurlijke loop van de oude Almelosche Aa, die via een brede inham aan de zuidwest-kant ook het water voor de binnengrachten leverde. De borg diende in vroeger tijd waarschijnlijk ter verdediging van het vaarwater (de Almelosche Aa) tussen Almelo en Wierden.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

In de Karolingische Tijd heeft op of in de nabijheid van het huidige kasteel Almelo een grote boerderij met opslagplaats (spieker) gestaan. Deze hof, gunstig gelegen tussen enige waterlopen, ontwikkelde zich in de loop van de tijd tot de hoofdhof van de latere marke Almelo, waar de markegenoten de belastingen en pachten in natura moesten afleveren. Hoewel het hoogste gezag bij de bisschop van Utrecht berustte en deze zijn machtssfeer in de gebieden rond de marke Almelo steeds verder uitbreidde, wist de eigenaar van de hoofdhof van deze marke, de heer van Almelo, voor zijn grondgebied de status van heerlijkheid met de daaraan verbonden rechten te krijgen. Tot die rechten behoorden onder andere het recht van een Havezate, de hoge rechtsdwang, de macht steden en dorpen te maken, het recht stads- en landrechten te statueren, het recht van tolheffing en de zorg voor de wegen, het jacht- en visrecht, het recht van wind en water en het recht van "uitschrijving van verpondingen" (belastingen). De heerlijkheid Almelo, die zich uitstrekte over het gebied van de huidige gemeenten Almelo en Vriezenveen, is de enige van Twente die haar (beperkte) souvereiniteit de eeuwen door heeft weten te behouden.

De uitbreiding van de macht van de heer van Almelo (die voor het eerst wordt genoemd in 1165, toen ene Everhardus de Almelo een van de leenmannen van de bisschop van Utrecht bleek te zijn) uitte zich in de uitbreiding van het grootgrondbezit en in de vervanging van de boerderij van de hoofdhof door een kasteel. Dit versterkte huis (van een "castrum de Almelo" is voor het eerst sprake in 1297) nabij de samenvloeiing van de Loolee en enkele andere beken werd omgeven door een gracht, waarvan het water door opstuwing op peil gehouden

werd en tevens diende voor het aandrijven de schoepraderen van een watermolen. Het tegenwoordige huis, dateert in eerste aanleg uit 1662, maar werd nadien herhaaldelijk verbouwd en gerestaureerd, onder andere in 1910, 1930 en 1960. De middenpartij met zandstenen pilasters en fronton is in 1883 naar voren gebracht. De bij het kasteel behorende bouwhuizen, één aan de linker- en één aan de rechterzijde van het hoofdgebouw, dragen beide het jaartal 1664.

De bewoners van het huis te Almelo (sinds 1457 leden van het geslacht Van Rechteren) bezaten in 1911 nog ruim 2.800 hectare grond met in totaal 106 boerderijen, verspreid over de gemeenten Almelo, Vriezenveen, Tubbergen, Borne en Wierden. Daarna nam het landgoed af tot 2.250 ha in 1939, toen er een gedeeltelijke verdeling van het landgoed Almelo plaatsvond. Willem Graaf van Rechteren Limpurg-Almelo kreeg het huis met de daaraan verbonden kwaliteiten en titels en 750 ha grond. De resterende 1500 ha bleef onverdeeld. In 1963 had het landgoed nog een oppervlakte van 1.950 ha, waarvan 1.450 ha bouw- en weiland en 500 ha bos. Op het landgoed stonden toen nog 81 boerderijen, waarvan er 71 eigendom van de graaf waren, en een tiental dienstwoningen. De tegenwoordig nog bij het landgoed Almelo behorende boerderijen zijn te herkennen aan de grafelijke kleuren (groen, wit en rood) en aan een gevelsteen, waarop de gravenkroon met jaartal van de bouw en de initialen van het geslacht Van Rechteren Limpurg (RL) staan. **Kaart 3** toont de in 1963 in de gemeente Almelo gelegen bezittingen van Huis Almelo. In de gemeente Almelo lag toen nog 1.350 ha grond (1.100 ha bouw- en weiland en 250 ha bos. Na 1965 zijn delen van de bezittingen verkocht ten behoeve van de aanleg van nieuwe stadsuitbreidingen.

Toen vanaf ongeveer de negende eeuw de bevolking vrij snel begon toe te nemen en de voor het agrarische bedrijf noodzakelijk geachte woeste gronden dreigden te verdwijnen, ontstonden overal in Twente marke-organisaties, die het gebruik van de woeste gronden dienden te reguleren. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte woeste grond, die door de eigenaars of pachters van de volgewaarde erven gemeenschappelijk beheerd werd. De marke Almelo had maar één eigenaar en bestuurder, namelijk de heer van Almelo, die na verloop van tijd alle erven in bezit had gekregen. Dit was in Twente zeer uitzonderlijk, omdat in de meeste marken de markerichter (ook boerrichter of holtrichter) de dienst uitmaakte. De alleenheerschappij van de heer van Almelo met betrekking tot de gang van zaken in de marke blijkt onder meer uit de privileges die de Heer van Almelo Evert van der Eze in 1364 gaf aan de "Vrije Vrezen" die zich gevestigd hadden in het ten noorden van de stad Almelo gelegen uitgestrekte veengebied. Kort daarna werd Vriezenveen een zelfstandig schoutambt. Normaal gesproken werd vestiging van niet-gewaarden in de woeste markegronden juist zoveel mogelijk tegengegaan.

In de zeventiende en achttiende

eeuw werden geleidelijk aan ook de gronden binnen de grenzen van de huidige gemeente Almelo verkocht om ontgonnen te worden. Later, wanneer precies is niet bekend, werden de overgebleven onverdeelde gronden tussen de heer, de stad (wier burgers evenals in andere steden gebruiksrechten op de woeste grond hadden) en het schoutambt Almelo verdeeld. Laatstgenoemde gemeente bood vanaf 1835 steeds grotere stukken woeste grond aan, waardoor deze gronden in principe beschikbaar kwamen voor ontginning. Dat dit echter pas hoofdzakelijk vanaf het einde van de negentiende eeuw op grote schaal gebeurde, hing samen met het tot dan toe ontbreken van voldoende en betaalbare mest. Met de introduktie van de kunstmest rond de eeuwwisseling kwam aan dat probleem een einde en werden de woeste gronden overeenkomstig het heersende produktieplan op grote schaal omgezet in bouw- en/of weilanden. Vooral in het kader van de werkverschaffing nam de ontginning van de heide-, veen- en andere niet in cultuur gebrachte gebieden een grote vlucht. Zo werd bijvoorbeeld in 1933 de ontginning van de Weitemanslanden tussen Almelo en Vriezenveen afgesloten. Bedroeg omstreeks 1885 de oppervlakte woeste grond (heide, veen en stuifzand) in de huidige gemeente Almelo nog 235 ha, op 1 januari 1985 bedroeg het totale oppervlak natuurlijke terreinen nog slechts 2 ha.

2.4. Waterbeheersing

De ligging van Almelo in een komvormige depressie in het laagste deel van Twente heeft in het verleden vele malen tot ernstige wateroverlast aanleiding gegeven. De problemen werden mede veroorzaakt door de opstuwing van het water ten behoeve van de grafelijke watermolens. Beneden de stad kon het water alleen maar door de laagte tussen Almelo en Wierden en ten zuiden van dit dorp naar de Regge stromen. Nog in het begin van de twintigste eeuw stonden grote delen van het grondgebied van de gemeente Almelo 's winters regelmatig onder water. De laatste keer dat Almelo getroffen werd door een grote overstroming was in 1946, toen als gevolg van de tijdens de oorlog vernielde regulatiewerken in de Dinkel het overtollige water niet voldoende snel kon worden afgevoerd.

De belangrijkste verbeteringen aan de waterhuishouding in en rond Almelo kwamen tot stand in het kader van de regulatie van de Regge, waartoe in november 1883 voor het gehele stroomgebied van de Regge een waterschap werd opgericht. Aanvankelijk had dit waterschap "De Regge", waarvan het kantoor in Almelo kwam te staan, hoofdzakelijk de zorg voor de afwatering in het betreffende gebied. Nadat in 1957 het werkgebied was uitgebreid met het werkgebied van hetwaterschap "De Benedendinkel" (opgericht in 1942) en het toen nog niet in waterschapsverband opgenomen gebied van de Bovendinkel, kwam daar de taak van de actieve waterzuivering bij. De naam van het grootste waterschap van Overijssel luidt sedertdien "Regge en Dinkel". In 1969 opende het ca. 134.700 ha grote waterschap Regge en Dinkel een nieuw hoofdkantoor in de Aalderinkshoek ter vervanging van het nog bestaande

uit 1928 daterende gebouw aan de Hofkampstraat. Inmiddels is in het Groeneveld grond gekocht voor een nieuw en groter hoofdgebouw.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen

Almelo vormde vroeger één van de belangrijkste schipperscentra in het net van schipbeken van het Reggestelsel. Via de Loolee kon vanuit Almelo 't Loo in Dulder (gemeente Weerselo) bereikt worden, via de aftakking van deze beek, de Bornsche Aa, Borne en via de Schipsloot (gegraven in de tweede helft van de zeventiende eeuw ter vervanging van de oude, in de loop van de tijd geheel verzande natuurlijke waterweg de "Bavesbeecke"), Vriezenveen. De Almelosche Aa vormde de verbinding tussen Almelo en de Regge, waardoor de Almelose schippers via de Regge en de Vecht Zwolle konden bereiken en via de Regge en de Schipbeek Deventer. Varen op de Regge en de Twentse schipbeken kon slechts met veel moeite geschieden. In natte perioden bemoeilijkten de buiten hun oevers tredende waterwegen het navigeren, terwijl in droge perioden de toch al platte schuitjes regelmatig aan de grond liepen. In het laatste geval legden de schippers dammen aan, die werden doorgestoken zodra het waterpeil voldoende gestegen was om een eind met de kunstmatig opgewekte vloed mee te kunnen drijven.

Om tot een betere scheepvaartverbinding met de Regge te komen, liet omstreeks 1480 de toenmalige heer van Almelo de Nieuwe Graven aanleggen, waardoor een groot deel van de Almelosche Aa werd afgesneden. De scheepvaart van en naar Almelo kreeg een flinke stimulans terwijl ook de waterafvoer aanzienlijk verbeterd werd.

Om de opkomende industrie in

Twente te stimuleren, werd sedert ± 1840 veel beraadslaagd over het graven van een kanaal van Zwolle naar Almelo. De gemeente Enschede was wel bereid bij te dragen in de aanlegkosten, echter alleen wanneer het kanaal zou worden doorgetrokken tot Enschede. In 1849 besloten de Provinciale Staten tot het graven van het Overijsselsche Kanaal, echter slechts tot Almelo. Om het plan uit te voeren werd in 1851 de Overijsselsche Kanaalmaatschappij opgericht, waarna nog in hetzelfde jaar de werkzaamheden begonnen. Het in 1855 gereed gekomen kanaal met een havenkom in het centrum van de stad betekende een belangrijke verbetering van de bereikbaarheid van Almelo en oefende daardoor een grote aantrekkingskracht uit op exploitanten van fabrieken, pakhuizen, beurtvaarthuizen en met deze bedrijven samenhangende instellingen.

In het oorspronkelijke Overijsselsche Kanalenplan van 1847 was aanvankelijk eveneens voorzien in het aanleggen van kanalen naar de Dinkel, maar in 1848 en 1851 werden deze eruit geschrapt. Een kanaal van Almelo naar de Eems in Duitsland was uit handelsoverwegingen wel gewenst, maar de aanleg ervan werd vooralsnog te duur geacht. Pas ingevolge een in 1876 te Berlijn gesloten overeenkomst werd ten slotte toch nog een kanaal naar Duitsland aangelegd, en wel van Almelo naar de Vecht in Nordhorn (=Kanaal Almelo-Nordhorn). De toen nog bevaarbare Loolee kreeg een rechtstreekse aansluiting op het nieuwe kanaal. In geval van hoge waterstanden kon die aansluiting door middel van schuiven worden gesloten. Op Nederlands grondgebied werd het kanaal, dat in het Overijsselsch Kanaal uitmondde, in 1889 opengesteld, op Duits grondgebied pas in 1904.

Ondanks het feit dat Almelo nu ook per stoomschip vanuit Duitsland bereikt kon worden (de eerste stoomboot "De Graaf van Bijlant" voer Almelo in 1865 binnen via het Overijsselsch Kanaal), bleek het kanaal Almelo-Nordhorn een mislukking. Het kanaal was in feite te laat aangelegd, aangezien de spoorwegen de transportfunctie van de Twentse waterwegen al grotendeels hadden overgenomen. Het kanaal van Almelo naar Nordhorn kon niet concurreren met dat nieuwe transportmiddel omdat de vele sluizen en bruggen, die op zich al duur in onderhoud waren, sterk kostprijsverhogend werkten. Het 28 km lange kanaal kreeg daardoor alleen enige betekenis voor het vervoer van kunstmest en turf tussen Almelo en Nordhorn en de afvoer van bakstenen van de verschillende steenbakkerijen die onder andere in Albergen en omgeving gevestigd waren.

Van groot belang voor de na-oorlogse (industriële) ontwikkeling van Almelo was de aanleg van de Twentekanalen, waarmee in 1930 werd begonnen. Het gedeelte tussen Zutphen en Enschede kwam in 1938 gereed. In 1936 startten de werkzaamheden aan een zijtak naar Almelo. Aanvankelijk kwam men niet verder dan tot de rijksweg van Almelo naar Wierden, waar een tijdelijke buitenhaven werd aangelegd. Het zou nog zeven jaar duren voordat de aansluiting op het

Overijsselsch Kanaal gerealiseerd werd. Op 4 juli 1953 vond de officiële opening plaats.

Door het gereedkomen van het Twentekanaal (zijtak naar Almelo) kreeg Almelo een goede scheepvaartverbinding met het westen van Nederland en bovendien met België. Tegelijkertijd betekende de totstandkoming van de aansluiting van het Twentekanaal op het Overijsselsch Kanaal bij Almelo het begin van het definitieve einde voor de scheepvaart op het kanaal Almelo-Nordhorn, dat in 1961 officieel voor de scheepvaart werd gesloten, en op het Overijsselsch Kanaal tussen Vroomshoop en Zwolle, waarvan het gedeelte tussen Vroomshoop en Zwolle uiteindelijk op 15 september 1965 voor de scheepvaart werd gesloten. Het gedeelte van het Overijsselsche Kanalenstelsel tussen Almelo en De Haandrik bleef tot op heden als vaarweg in gebruik, en is na een onlangs uitgevoerde verbreding bevaarbaar voor schepen tot 600 ton. De havenkom in het centrum van Almelo werd, nadat de gemeente Almelo het zogenaamde "Havenkanaal" tussen de Eilandsbrug en de markt had aangekocht, al in 1951 gedempt. Daarbij speelde de overweging een rol dat een gepland industrieterrein bij het punt waar het Twentekanaal en het Overijsselsch Kanaal samen zouden komen (iets ten noorden van de stad) meer uitbreidingsmogelijkheden bood dan de oude havenkom.

3.2. Landwegen

De aanwezigheid van uitgestrekte moerassige gebieden rond de stad Almelo heeft het vervoer van mensen en goederen over land in vroeger tijd voor grote problemen gesteld. Zo was men tot het begin van de vijftiende eeuw voor transport tussen Almelo en Wierden aangewezen op een veer. Aan deze situatie kwam een einde toen in 1405 door samenwerking tussen de bisschop van Utrecht en de heer van Almelo een weg (de Daarlerdijk) door het moeras naar Daarle en Den Ham werd aangelegd. De landverbindingen tussen Almelo en Twente waren beter, maar ook verre van ideaal. Omdat de poorten van de stad 's avonds gesloten waren, liepen de postwegen om de stad heen. De handelsweg naar Hannover liep langs de Espoort in het noorden van de stad, de weg naar Münster langs de zuidkant van de stad.

Pas in de loop van de negentiende eeuw traden er in de bereikbaarheid van Almelo via landwegen belangrijke verbeteringen op, hoofdzakelijk door verharding van de bestaande doorgaande zandwegen. In 1834 kwam de straatweg van Zwolle via Almelo naar Hengelo en Enschede gereed, in 1847 de macadamweg van Almelo naar Ootmarsum en in 1854 de macadamweg van Almelo naar Vriezenveen. Om het onderhoud van deze wegen te bekostigen werden tollen ingesteld, onder meer één aan de Vriezenveenseweg ter hoogte van de Hollandergraven, één bij de Baniersweg richting Ootmarsum, één op de hoek Deldensestraat-Bornsestraat en één bij uitspanning "Het Jagertje" aan de Gravenallee. Laatstgenoemde tol was het particuliere bezit van de graaf van Rechteren Limpurg. Werden de meeste genoemde tollen

rond de eeuwwisseling afgeschaft, de laatstgenoemde bestond nog tot 1943 en is uit nostalgische overwegingen weer in ere hersteld, compleet met slagboom en tariefbord.

In 1917 werd begonnen met de aanleg van een speciaal fietspad langs het Overijsselsch Kanaal tussen Almelo en Vriezenveen. De realisatie van dit rijwielpad werd onder andere mogelijk gemaakt door giften van de Vriezenveense textielfirma Jansen & Tilanus. Verdere uitbreidingen van het doorgaande net van verharde wegen vonden voor 1940 niet plaats. Wel werden vooral in en in de direkte omgeving van de stad veel lokale wegen verhard/aangelegd. Na de Tweede Wereldoorlog volgde de verharding van de meeste wegen buiten de bebouwde kom van Almelo. Door de realisatie van de autosnelweg A-35, de zogenaamde Bandweg, werd de verbinding met de andere Twentse industriecentra sterk verbeterd.

3.3. Spoorwegen

De belangrijkste factor bij de negentiende eeuwse industriële ontwikkeling van Almelo was de aanleg vanaf 1865 van een drietal spoorlijnen. In dat jaar werd de spoorweg van de in 1862 te Almelo opgerichte "N.V. Spoorweg-Maatschappij Almelo-Salzbergen", geopend. Deze lijn, die via Hengelo en Oldenzaal naar Duitsland liep, was in eerste instantie bedoeld als aanvoerlijn van steenkolen uit Ibbenbüren voor de Almelose textielfabrieken. In 1881 volgde de ingebruikname van de door de staat aangelegde spoorlijn van Almelo naar Zwolle, waardoor Almelo een betere aansluiting met het noorden des lands kreeg. Enige jaren later kreeg Almelo ook een goede verbinding met het westen van Nederland door de aanleg van een spoorlijn van Wierden naar Deventer. Vriezenveen en Vroomshoop werden per spoor bereikbaar toen op 1 oktober 1906 de tussen Almelo en Marienberg aangelegde spoorlijn van de "Noordoosterlokaalspoorweg-Maatschappij" werd opengesteld.

De treinen op de drie genoemde spoorlijnen maakten gebruik van het oorspronkelijk voor de spoorlijn van Almelo naar Salzbergen aangelegde stationsemplacement. Behalve een stationnetje, dat in 1882 werd vervangen door een groter station, werden ook een machineloods en een draaischijf gebouwd. Het huidige stationsgebouw van Almelo dateert uit 1962, dat van de in de jaren dertig in de stadsuitbreiding "De Riet" gebouwde halte aan de spoorlijn naar Hengelo in de huidige staat uit 1957.

4 De stad Almelo

Almelo is hoogstwaarschijnlijk ontstaan uit een groep boerderijen, die bij de Oosteres en de Westeres lagen. In 1236 gaf de toenmalige bisschop van Utrecht aan Hendrik van Almelo en de bij zijn burcht wonende mensen vergunning in het dorp een bijkerk van de moederparochie Ootmarsum te bouwen, waarmee het begin van de latere stad een feit was geworden. Wanneer Almelo precies stadsrechten kreeg, is niet bekend. Het is zelfs de vraag of het oorspronkelijke dorp die überhaupt ooit officieel heeft gekregen. Zeker is wel dat, mocht Almelo officiële stadsrechten hebben, ze door de Heer van Almelo verleend zijn en niet door de bisschop van Utrecht. Dit wordt onder meer bevestigd door de aparte plaats die Almelo onder de kleine steden van Twente innam: Almelo werd nooit uitgenodigd om aan de vergaderingen van de Staten van Overijssel deel te nemen.

Na 1400 begon het "stadje" Almelo min of meer zijn eigen leven te leiden, hoewel de Heer van Almelo (wiens grondgebied het stadje omklemde) steeds een grote invloed op het reilen en zeilen in de stad bleef uitoefenen. Zo benoemde hij in 1462 al de helft van de schepenen. De bebouwde kom van Almelo bestond toen uit slechts één straat, die aan de oostkant door de kasteelgracht en aan de noord- en westkant werd omgeven door de Götte, de Hagengracht en de Stadsgraven. Vermoedelijk was de huidige Grotestraat voordien ook een gracht. De zuidkant van de stad werd min of meer gevormd door de Schuttenkolk en de Schuttenbeek. Aan de noordzijde van de bebouwing stond de Espoort,

op de plaats waar tegenwoordig de kruising van de Hagengracht en de Götte ligt. Genoemde poort gaf toegang tot de Ooster- en Westeresch en naar het erve de Bodden, dat vroeger voor de marke boodschappen en later voor de Heer van Almelo de berichtgeving en de dagvaarding moest verzorgen. Ter hoogte van de tegenwoordige Schuttenstraat lag de Nijstadpoort, de zuidelijke begrenzing van de middeleeuwse bebouwing. Belangrijke gebouwen in de stad waren het stadhuis en de daar vlakbij gelegen watermolens van Huis Almelo, die hun water ontvingen uit de Molenstreng. Deze zijtak van de kasteelgracht bleef nog lang na het verdwijnen van de molens (in 1860) bestaan, tot omstreeks 1940.

De huizen waren aanvankelijk aan de oostkant van de met veldkeien geplaveide straat gelegen en hadden vermoedelijk een sloot voor de deur. Aan de achterkant van de huizen lagen de stadstuintjes en -weilandjes. De latere huizen dateren voornamelijk uit de achttiende en negentiende eeuw. In deze tijd wordt ook de westkant van de huidige Grotestraat bebouwd en verschijnen loodrecht op de hoofdstraat enige steegjes (bijna allemaal doodlopend), waaraan de huisjes van de wevers en de ambachtslieden gebouwd werden.

Het merendeel van de wevershuisjes kwam in de loop van de tijd in handen van de Almelose fabrikanten en de graaf van Rechteren. Zo bezat bijvoorbeeld de familie ten Cate in 1752 al 35 woningen in de stad. Later kwamen daar de 32 woningen van het arbeiderswoningencomplex "Schokland" bij. De geheel uit vakwerk opgetrokken woningen met aan de lage achterzijde de weefkamers op het Schokland werden bewoond door vissers afkomstig van het in 1859 ontruimde gelijknamige eiland. De meeste van die huizen werden aan het einde van de negentiende eeuw afgebroken. Vijf ervan kwamen in 1896 in het bezit van de familie Eppink, die er een logement van maakten. In de periode 1675-1749 waren er in totaal slechts 25 nieuwe woningen gebouwd, terwijl het aantal gezinnen in die periode toenam van 271 tot 565. De daardoor opgedreven huren, werkten de huisjesmelkerij in de hand. Pas omstreeks 1900 kwam er langzamerhand een einde aan de wantoestanden op het gebied van de woningbouw en de tot dan toe onplanmatige uitbreidingen van de bebouwde kom van Almelo.

Globaal gezien was in 1900 de bebouwde kom een grote rechthoekige ruimte, waarvan de brug bij Indië en de Friezebrug de noordelijke begrenzing vormden en de spoorwegovergang in de Zuiderstraat de zuidelijke. Langs de in het midden van de negentiende eeuw verharde wegen naar Vriezenveen en Ootmarsum waren in 1900 de eerste aanzetten tot lintbebouwing zichtbaar. De uitbreiding van de stad was vanaf ongeveer de Franse tijd in een stroomversnelling geraakt. Deze voortgaande verstedelijking hing nauw samen met de genoemde aanleg van verharde wegen, kanalen en spoorwegen, waardoor Almelo een aantrekkelijke vestigingsplaats voor industrie en andere (afgeleide) bedrijvigheid werd.

In gevolge de in 1901 tot stand gekomen Woningwet werd de bouw van nieuwe woningen aan overheidsregels gebonden en moesten uitbreidingen van de bebouwing in gemeenten met meer dan 10.000 inwoners in uitbreidingsplannen geregeld worden. Tot 1931 was dit facultatief, daarna verplicht. In Almelo namen zowel individuele burgers, instellingen actief op het sociaal en maatschappelijk terrein als fabrikanten het initiatief tot de oprichting van verschillende woningbouwcorporaties. Zo richtten in 1913 enkele Almelose fabrikanten de bouwvereniging "De Volkswoning" op en in 1914 de nieuw gevormde gemeente Almelo de "Woningstichting Almelo". Deze gemeentelijke woningbouwvereniging werd opgericht, omdat de door de fabrikanten opgerichte bouwvereniging niet aan de door de gemeente gestelde voorwaarden wenste te voldoen.

Het gemeentelijke woningbedrijf (in 1970 gefuseerd met "Beter Wonen" tot "Almelose Woningstichting Beter Wonen) begon zijn activiteiten in het voormalige moerassige gebied "De Riet". Onder architektuur van W.K. de Wijs uit Enschede kwam in 1918 het eerste complex woningen van het tuindorp "De Riet" gereed onder de naam "Complex 1 Rietstraat". Rond 1930 was de nieuwe woonbuurt gereed en werd begonnen met de aanleg van de ten noorden daarvan gelegen stadsuitbreiding de "Boomhoek". Andere nieuwe woongebieden volgden. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog beschikte de Woningstichting Almelo over 1.248 eigen woningen en 144 gemeentewoningen. Verder waren er 60 woningen op "De Riet" en een complex van 84 woningen op "Goossenmaat" en "De Achterlanden" in aanbouw. 26 woningen aan de Rietstraat, het Rietplein en de Zwanebloemstraat in "De Riet" moesten na de Tweede Wereldoorlog herbouwd worden, omdat ze op 19 maart 1945 door bominslag totaal vernield waren.

In de jaren vijftig begon de na-oorlogse bouwexplosie. Achtereenvolgens kwamen rond de oude stad tot stand: de Kerkelanden (1950), Het Nieuwland (1955), Beeklust (1958), Ossenkoppelerhoek (1958), Rumerslanden en Sluitersveld (1960), Het Paradijs (1966), Rosarium en Haghoek (1967), Aalderinkshoek (1971), de Schelfhorst (1973), Het Groeneveld (1978) en het Windmolenbroek in 1978. Een groot gedeelte van het in 1850 nog bestaande buitengebied, waar nadien door de ontginningen verspreide bebouwing ontstond, werd opgeslokt door deze nieuwe woongebieden. Opvallend daarbij is dat de uitbreidingen van de stad Almelo naar alle windrichtingen hebben plaatsgevonden, behalve in oostelijke richting, waar tot op de dag van vandaag verspreide bebouwing is blijven overheersen. Een en ander heeft alles te maken met de direkt ten oosten van de oude binnenstad gelegen bezittingen van de grafelijke familie. In het midden van de vorige eeuw liet de graaf zijn park rondom het kasteel uitbreiden richting de stad. Om toch een flinke scheiding te houden tussen de stad en zijn bezittingen werd

het Kolkje gegraven. De doorbraak van de Hagengracht kwam pas rond 1900 tot stand.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking

In de bevolkingsontwikkeling van de huidige gemeente Almelo tussen 1850 en 1940, waarvan **tabel 1** een overzicht geeft, kan een aantal perioden onderscheiden worden. Tot ongeveer 1865 vertoonde de gemeente een relatief geringe groei. Debet daaraan was het feit dat de Almelose industrie toen grotendeels nog niet in speciale fabrieksgebouwen geconcentreerd was. De textielarbeiders werkten thuis in de weefkamers van hun huisjes in de stad Almelo en in de weefkamers op de boerderijen in Ambt-Almelo. Toen daarna de machinale, fabrieksmatige produktie in de stad sterk opkwam, had dit een massale toestroom van arbeiders uit de omliggende plattelandsgemeenten en uit de veenkoloniën van Friesland en Drente tot gevolg. De aangetrokken arbeiders vestigden zich vooral in de gemeente Stad-Almelo, zo dicht mogelijk bij de fabrieken.

De grote immigratiegolf duurde tot ± 1880, waarna de bevolkingsgroei van Almelo voornamelijk bepaald werd door stijgende geboortenoverschotten. Almelo groeide gestaag verder, maar bleef daarbij sterk achter bij de andere grote Twentse industriecentra Hengelo en Enschede. In deze twee plaatsen zette het industriële ontwikkelingsproces zich in onverminderde mate voort, waardoor daar, naast stijgende geboortenoverschotten, ook het vestigingsoverschot hoog bleef.

Een duidelijke inzinking in de groei van de bevolking gaven de oorlogsjaren 1914-1918 te zien, hetgeen voornamelijk een gevolg was van de stagnatie in de trek

van het platteland naar de steden. Na de Eerste Wereldoorlog begon een nieuwe periode van massale trek naar de steden. Daardoor nam met name in de jaren twintig de bevolking van de gemeente Almelo sneller toe dan ooit.

5.2. Ruimtelijke spreiding

Met het bovenstaande samenhangend is het aandeel van de totale gemeentelijke bevolking woonachtig in de stad Almelo sinds 1850 sterk toegenomen. Dit blijkt duidelijk uit de **tabellen 2, 3 en 4.** Woonde in 1849 ruim 52% van de bevolking van de gemeenten Stad-Almelo en Ambt-Almelo samen in de kern Almelo, op 31 mei 1947 bedroeg dat percentage al 95.4. Op 1 januari 1988 was 96.4% van de totale bevolking van de gemeente Almelo woonachtig in het stedelijke gebied.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

Vond in 1795 nog vrijwel de gehele beroepsbevolking van het schoutambt Almelo een hoofdbestaan en veel van de burgers van het gelijknamige stadgericht een nevenbestaan in de landbouw, daarna is het belang van de landbouw als werkgever sterk gedaald. Zo was in 1899 nog maar 9% van de beroepsbevolking van de gemeenten Ambt- en Stad Almelo samen werkzaam in de agrarische sektor en in 1930 nog maar 6%. In 1988 was minder dan 1% van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw.

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw was in de gemeente Almelo de akkerbouw, met name de verbouw van rogge en aardappelen, de spil waarom het boerenbedrijf draaide. Dit neemt niet weg dat de veeteelt in de gemeente Almelo, evenals in de gemeente Vriezenveen, al vroeg belangrijker was dan gemiddeld in Twente. Alle hoger gelegen gronden, waartoe in de regel ook de es behoorde, werden ingezaaid met rogge. Soms werd er een jaar boekweit tussen door geteeld. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van onder andere gerst, haver en aardappelen. De vlasteelt (voor de huisweverij) vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast, in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door middel van het opbrengen van een laagje potstalmest. De beschikbare hoeveelheid mest en daardoor de grootte van het areaal bouwland waarop de rogge verbouwd kon worden, hing in de eerste

plaats af van de grootte van de veestapel, die op zijn beurt weer afhankelijk was van de omvang en de kwaliteit van de natuurlijke wei- en hooilanden en de woeste gronden. De laaggelegen wei- en hooilanden dienden voor het weiden van de runderen, de hoger gelegen heidevelden als graasgebied voor de schapen. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

Vanaf ongeveer 1850 werd de produktie voor de markt steeds belangrijker, niet in de laatste plaats als gevolg van de zich verbeterende afzetmogelijkheden in de stad Almelo. De boeren van Ambt-Almelo legden zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormden.

De toename van het belang van de veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. Het houden van melkvee, varkens en pluimvee daarentegen werd steeds winstgevender, omdat de prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten tijdens de landbouwcrisis namelijk redelijk stabiel bleven. Om de kwaliteit van de boter te verhogen werden speciale boterfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag.

Enerzijds waren de zuivelfabrieken een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse boter op de internationale markten en op het toenemende belang van de rundveehouderij, anderzijds betekende de komst van de fabrieksmatige zuivelbereiding op zijn beurt een enorme stimulans voor de uitbreiding van de veehouderijtak. Om de kwaliteit van de zuivelprodukten te verhogen werd de zuivelbereiding opgezet naar het destijds vermaarde Deense model. De eerste melkfabriek in Almelo, de "Almelosche Coöperatieve Melkinrichting" verrees op de hoek van de Wondestraat en Melkweg. Later werd aan de Plesmanweg een nieuwe fabriek in gebruik genomen en werd de oude afgebroken. Aan de gebruikelijke knoeierijen met melk (niet zelden lengden de boeren de melk met water aan) kwam langzaam maar zeker een einde, hoofdzakelijk door de oprichting van een Keuringsdienst van Waren te Enschede. De melkfabriek aan de Plesmanweg is nog steeds in gebruik.

Na 1900 werd door het gebruik van kunstmest de kwaliteit van de bestaande landbouwgronden sterk verbeterd en konden er tevens nieuwe arealen aan toe gevoegd worden door het in cultuur brengen van woeste gronden. Om de aanvoer van kunstmest en veevoeder voor

de steeds groter wordende veestapels per boerderij te regelen, werden in veel plaatsen landbouwcoöperaties en boerenleenbanken opgericht. Almelo kreeg in 1908 een eigen landbouwersbank (in 1962 gesloopt) aan de havenkom aan het Overijsselsche Kanaal. In mei 1910 kwam er een filiaal van de Coöperatieve Lonneker Landbouwersbank.

6.2. Handel, ambacht en industrie

6.2.1. De periode tot 1850

De ligging van de stad Almelo aan bevaarbare beken, die aansloten op de vaarroutes naar Zwolle en Deventer, maakte Almelo in de Middeleeuwen tot een belangrijke overslaghaven in het goederenvervoer tussen Twente en Zwolle. Als haven deed de benedenkolk van de watermolens van het Huis Almelo dienst. Hier bevond zich ook een kraan voor het laden en lossen van de zompen en potten. Almelo groeide uit tot het belangrijkste Twentse schipperscentrum met in 1674 14 beroepsschippers en in 1746 al meer dan twintig. In de loop van de achttiende eeuw werd Enter de belangrijkste Twentse doorvoerhaven.

Tot de belangrijkste handelsprodukten van de vele Almelose handelaren behoorden bombazijn (een stof bestaande uit een linnen ketting met een katoenen inslag), laken (geweven wollen stof), boekweit, rogge, "hennepzaedt", olie, hout, ossen, wijn, wol en sajet. Nadat aan het einde van de zeventiende eeuw met name in het schoutambt Almelo de textielnijverheid opkwam, werd fijn linnen het belangrijkste handelsprodukt. Toen zich vervolgens het centrum van de textielnijverheid van Borne naar de stad Almelo verplaatste, werd voor veel inwoners van de stad de vervaardiging van textiel een belangrijke bron van bestaan. De Almelose textielfabrikanten of fabriqueurs lieten aanvankelijk de stoffen bij de wevers thuis vervaardigen en niet in speciale weefhuizen of "fabrijken". Het bleken van de stoffen vond in de stad op speciaal daarvoor aangelegde grasvlakten plaats. Een natuurblekerij bestond uit een weiland, waaromheen en waarbinnen sloten waren gegraven van circa 2 meter breedte, en een bleekhuisje, waarin de bewaker woonde en het niet in behandeling zijnde doek was opgeslagen. Vereist was schoon, stromend water, dus toevoer uit een of ander beekje. Grote bleekvelden bevonden zich op het Sluitersveld en aan de Krommendijk. De geweven stoffen werden verkocht aan de fabriqueurs, die de afzet verzorgden en om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten te bevorderen naast de grondstoffen ook de weefgetouwen verstrekten.

In de Franse Tijd ging door de oorlog met Engeland en de invoering van het continentale stelsel de linnenexport verloren en namen de voormalige linnenentrepreneurs ook de vervaardiging van en de handel in halfkatoenen stoffen in toenemende mate ter hand. Ook in Almelo werd de vervaardiging van linnen stoffen meer en meer op de achtergrond gedrongen. Daarbij speelde vooral ook de afscheiding

van België in 1830 een rol. Door het wegvallen van Vlaanderen als leverancier van katoenen stoffen bestemd voor Nederlands-Indië, ging de Nederlandsche Handel Maatschappij (N.H.M.) op zoek naar nieuwe produktiegebieden. De keuze viel daarbij op Twente, waar de textielnijverheid geen onbekend verschijnsel was. Om de wevers met de nieuwste uit Engeland afkomstige weeftechniek van de mechanische snelspoel (in de plaats gekomen voor de met de hand doorgeworpen "smietspoel") vertrouwd te maken, werd een speciale weefschool (1835) opgericht in Ambt-Almelo. De introduktie van de nieuwe weeftechniek en het gebruik maken van eveneens uit Engeland afkomstige fijnere garens had een concentratie van de textielnijverheid in speciale weefhuizen tot gevolg en betekende tegelijkertijd het einde van de vlasverbouw rond Almelo en het thuis spinnen. Het op grote schaal gebruik maken van stoommachines dateert van na 1846, in welk jaar de firma Hofkes & Zoon een stoomweverij in gebruik nam. Al in 1829 had deze firma de eerste stoomspinnerij van Twente in bedrijf gesteld.

6.2.2. De periode 1850-1940

De industrialisatie van Almelo werd sterk bevorderd door de vanaf ongeveer 1850 doorgevoerde verbeteringen op het gebied van de infrastructuur. Kort na elkaar verscheen de ene stoomfabriek na de andere en gingen grote fabrieksgebouwen met de karakteristieke schoorstenen, kolenbunkers, watertorens voor de sprinklerinstallaties, waterkommen, koeltorens , etcetera de structuur en het silhouet van de stad en naaste omgeving bepalen. Voor de voorziening van koelwater maakten de fabrieken veelal gebruik van eigen pompinstallaties.

De nadruk viel daarbij op textielfabrieken en textielveredelingsbedrijven. In een breder kader was het opkomen van en de krachtige uitbouw van de grootschalige textielindustrie een gevolg van de in 1860 uitgebroken Amerikaanse burgeroorlog en de opheffing van accijns op brandstof. Gebruik makend van de schaarste aan textielprodukten door de Amerikaanse burgeroorlog, konden de weverijen hun opgebouwde voorraden katoenen stoffen tegen hoge prijzen verkopen, terwijl de gedwongen stilstand van de produktie als gevolg van een optredend tekort aan grondstoffen (Amerika was de belangrijkste leverancier van katoen) in veel gevallen werd aangegrepen om reorganisaties door te voeren. Technische ontwikkelingen gingen hand in hand met het aanboren van nieuwe afzetmarkten. Naast de Indische markt werden ook andere landen in zuidoost Azië belangrijk afnemers van textiel uit Twente. Omdat de huisindustrie op geen enkele wijze met de nieuwe grootindustrie kon concurreren, verdween deze geheel van het toneel.

De belangrijkste en waarschijnlijk ook de oudste Almelose textielonderneming was het bedrijf van H. ten Cate Hzn. & Co (± 1762-1958). De grondlegger van de firma was oorspronkelijk linnenhandelaar, wiens handelsterrein zich uitstrekte van

Amsterdam en Rotterdam tot Spanje en Suriname. Kleinzoon Egbert (1804-1882) zette in 1845 de zaak van zijn grootvader voort onder de naam H. ten Cate & Zoon en nam in 1860 de eerste stoomweverij van die firma in gebruik. In de jaren daarna breidde het bedrijf zich sterk uit. Zo werd in 1891 aan het Overijsselsch Kanaal de fabriek "Tubantia" gebouwd en werd in 1898 de weverij "Java" overgenomen van de directie van de Almelosche Stoomspinnerij, Weverij en Ververij Cardinaal & Daey Owens. Na 1900 verschenen aan de Sluiskade aan het kanaal van Almelo naar Nordhorn achtereenvolgens in 1912 de weverij "Indië I", in 1924 de spinnerij van dit complex en in de jaren 1927/28 de weverij "Indië II" en de spinnerij "Indië II". In 1938 werd de toenmalige firma H. ten Cate Hzn. & Co omgezet in een N.V.. Samenwerking met de Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal sedert 1953 leidde in 1957 tot concentratie van beide bedrijven in de N.V. Textielfabrieken ten Cate/KSW, welke naam in het jaar daarop gewijzigd werd in Koninklijke Textielfabrieken Nijverdal-Ten Cate. Daarna is het bedrijf talrijke fusies aangegaan met andere binnen- en buitenlandse bedrijven en tevens overgeschakeld op de produktie van en verwerking tot eindprodukten van hoogwaardige kunststofvezels.

De genoemde Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal was in 1851 opgericht door twee zoons van de uit Nordhorn afkomstige, in Almelo wonende joodse linnenfabriqueur Mozes Salomon. Deze Salomonsons bouwden in Almelo verschillende grote villa's, die later onder andere werden gebruikt als postkantoor (Grotestraat), gemeentehuis (Wierdensestraat), rijksbelastingkantoor (Wierdensestraat) en de "Villa Nuova", die later als algemeen ziekenhuis dienst heeft gedaan. De verschillende leden van de familie ten Cate bouwden hun villa's ook voornamelijk aan de Wierdensestraat. Een voorbeeld daarvan vormt de in 1917 gebouwde "Bellinckhof" van architekt Karel Muller. Dit buiten is genoemd naar een kasteeltje, dat tot het einde van de achttiende eeuw lag op de plaats van het bos achter het huis. De parkaanleg werd in 1918 uitgevoerd naar het ontwerp van de bekende tuinarchitekt L.A. Sprenger. In St. Petersburg (huidige Leningrad) rijk geworden kooplieden uit Vriezenveen, de zogenaamde "Rusluie" of "Ruslandvaarders" bouwden behalve in hun eigen geboorteplaats ook enkele villa's in Almelo. Villa "Alexandra" aan de Vriezenveenseweg te Almelo en de villa van de familie Engberts aan de Wierdensestraat zijn daarvan voorbeelden. De eerstgenoemde villa, die in 1989 afbrandde, is een tijdlang het klooster geweest van de zusters van "De Goede Herder", die in 1876 aan de Vriezenveenseweg een opvangtehuis voor meisjes opzetten.

Een pioniersrol op het gebied van de grootschalige, gemechaniseerde textielindustrie vervulde het bedrijf van L.E. Hofkes & Co. (1829-1857). Dit bedrijf maakte als eerste in Twente gebruik van stoomkracht en wel in 1829, toen deze firma in Stad-Almelo een stoomspinnerij in bedrijf stelde.

In 1831 richtte het bedrijf een door stoom aangedreven kunstblekerij op en in 1836 een tweede stoomspinnerij speciaal voor kettinggarens. Laatstgenoemde fabriek bevond zich aan de tegenwoordige Marktstraat. Het oude gebouw dat zich nog aan deze straat bevindt en dat jarenlang onderdak bood aan de kalkhandel van Hilgen, was oorspronkelijk het garenmagazijn van Hofkes. Toen in 1846 de firma Hofkes & Co. de eerste stoomweverij in Twente in gebruik nam, werkten er bij deze firma ongeveer 275 mensen in de spinnerijen en tussen de 800 en 1.000 mensen in de calicotweverij. Calicot is de met de schietspoel vervaardigde katoenen stof. Bij de firma Bavink & Zoon, die in 1833 een stoomblekerij in Ambt-Almelo oprichtte en in 1846 een stoomweverij, werkten in dat jaar 20 arbeiders in de damastweverij, "terwijl er buitenshuis aan 't vervaardigen van servetgoed, linnen, marseille, luijergoed en calicots nog circa 400 mensen 't brood verdienden", aldus de reiziger Harm Boom, die in 1846 Almelo bezocht en zijn bevindingen neerlegde in "Mijne Reisportefeuille". Ondanks de moderne opzet en de aanvankelijk sterke groei ging het bedrijf van E.L. Hofkes al in 1855 failliet. Ook de beide bedrijven van de firma Bavink & Zoon moesten na verloop van tijd de produktie staken.

Vanaf ongeveer het midden van de vorige eeuw nam het aantal industrievestigingen in Almelo fors toe. Het betrof voornamelijk spinnerijen, weverijen en blekerijen. Zo vestigde in 1844 de firma B. ten Bruggencate & Zn. in Almelo een stoomblekerij, in 1854 de firma H. en B. Scholten aan de Haven N.Z. een gewone textielfabriek (in 1862 omgebouwd tot stoomweverij en in 1924 voortgezet onder de naam N.V. Textielfabriek Almelo), in 1859 de firma "Gebroeders Scholten & Co." een stoomweverij, in 1862 de firma J.J. Engberts & Co. een stoomspinnerij (in 1872 na een fusie met enkele andere bedrijven voortgezet onder de naam "N.V. Almelose Stoomspinnerij, Weverij en Ververij"), en in 1892 de N.V. Stoomspinnerij Twenthe. Daarnaast werden ook andersoortige textielfabrieken opgericht, die voornamelijk basisprodukten vervaardigden of textielprodukten verwerkten, waardoor de textielnijverheid een bredere basis kreeg. Een voorbeeld hiervan is de in 1879 vanuit Tubbergen naar Almelo verplaatste wolweverij van J.H. ten Bos.

Het sneeuwbaleffect dat uitging van de traditionele textielnijverheid blijkt onder meer uit de opkomst van textielverwerkende en textielveredelende bedrijven in Almelo. De "Twentsche Damast-, Linnen- en Katoenfabriek", voorheen S. Bendien en J. Bendien, kwam voort uit een familiebedrijfje (een textielfabriekje), dat in Ootmarsum en Denekamp was gestart en omstreeks 1850 naar Almelo werd overgebracht. In 1890 startte Isaac Bendien met vijf arbeiders in een klein atelier in de Kerkstraat een confectiebedrijfje, dat spoedig verplaatst werd naar de Holtjesstraat. Isaac Bendien had vanaf 1888 samengewerkt met H.

Smits uit Haakbergen, die in 1890 aan de Parallelweg een eigen confectiefabriek bouwde. In 1914 telde het bedrijf van Smits 250 werknemers. De expansie van het bedrijf van Bendien was groter: omstreeks 1900 werkten in dit bedrijf al 150 mensen en in 1930 ruim 1.000. Na 1945 nam het aantal werknemers er toe tot 2.500. Op 1 januari 1960 gefuseerd tot "Bendien-Smits B.V." gingen beide Almelose confectiebedrijven in 1970 over in handen van "Macintosh N.V." in Stein. De successtory van dit bedrijf eindigde in 1989. De onderneming kon het niet meer bolwerken tegen de concurrentie uit het Oostblok en de Derde Wereld. De Twentsche Damast-, Linnen- en Katoenfabriek behoort thans tot het concern van Nijverdal-ten Cate.

Een ander textielverwerkend bedrijf was de in 1919 te Almelo opgerichte "N.V. Leeuwarder Textielmaatschappij", die een eerste bedrijfskledingfabriek aan de Grotestraat bouwde. Later werd deze fabriek overgebracht naar de Veldkampstraat en legde men zich toe op de fabricage van heren- en jongens-bovenkleding.

Het textielveredelingsbedrijf van de gebroeders Palthe werd in 1873 opgericht. Het bedrijf legde een zeer sterke groei aan de dag, ondanks het feit dat het wassen van een kledingstuk (met benzine) in 1880 nog zes weken in beslag nam. Het bedrijf werd gevestigd aan de Boddenstraat en aan de Bakenstraat. Nadat in 1888 een explosie de benzinewasserij in de as legde, bouwde de firma een nieuwe chemische wasserij buiten de bebouwde kom, aan de Sluiskade N.Z.. In 1968 nam het Palthe-concern, inmiddels uitgegroeid tot een landelijke keten van stomerijen en wasserijen, aan de Plesmanweg een nieuw bedrijf in gebruik. De oude wasserij maakte plaats voor de bouw van een nieuw stadhuis en een nieuw politiebureau.

Hoewel de textielindustrie tot aan de Tweede Wereldoorlog de leidende sektor bleef, ontwikkelde zich ook andersoortige bedrijvigheid. Dat de financiële zaken hand in hand gingen met de industriële groei, blijkt onder andere uit de vestiging van diverse bankinstellingen, naast de genoemde landbouwersbanken. Achtereenvolgens verschenen in Almelo een Nutsspaarbank (1839), het kassiers- en bankbedrijf van de firma Dikkers (in 1907 failliet gegaan), een filiaal van de Nederlandse Bank (1865) en het bankierskantoor van Ledeboer en Co. (1868). In 1907 openden de Incassobank Amsterdam en de Amsterdamse Bank in Almelo hun filialen.

Smeden en timmerlieden oefenden van oudsher belangrijke ambachten uit, wat zich uitte in de relatief hoge lonen die aan hen werden uitbetaald. Met het opkomen van de textielnijverheid nam het belang van deze twee ambachten verder toe. Zo telde alleen de stad Almelo in 1839 al zeven grofsmeden. Andere belangrijke ambachtelijke bedrijven waren toen een jeneverstokerij, een zeepziederij, twee kalanderijen (een kalander is een soort mangel waarin textiel glanzend gemaakt werd), een grutterij en een bierbrouwerij. In Ambt-Almelo

bevonden zich in dat jaar twee leerlooierijen. Een opmerkelijk ambacht was vroeger dat van zager. Nog in 1900 bevond zich ter hoogte van het huidige kruispunt Nieuwstraat-Bornerbroeksestraat-Rozenstraat de "zaagkoele", waarin 's winters met handkracht van dik hout planken bestemd voor de wagenmakerij gezaagd werden. Om het tillen tot een minimum te beperken stonden de schragen in een ondiepe kuil. Een belangrijk houtverwerkend ambachtelijk bedrijf was de klompenmakerij, waarvan er in en om Almelo veel voorkwamen. Debet daaraan was de aanwezigheid van veel populieren.

Enkele van de genoemde ambachtelijke bedrijven maakten gebruik van windenergie, bijvoorbeeld de zeepziederij. Van de vele molens die vroeger in en rond de stad stonden, is er nog slechts één over, namelijk de oorspronkelijk uit 1870 daterende windkorenmolen "De Hoop" aan de Nieuwstraat. Tot de verdwenen molens behoorden de genoemde watermolens van Huis Almelo (omstreeks 1860 buiten gebruik gesteld), de "Oude Molen" op de hoek Grotestraat-Bavinkstraat (het Molenkampspark refereert hieraan), de "Broek Molen" bij de Johan Jongkindstraat, de "Nieuwe Molen" aan de Oranjestraat tegenover de Molenstraat, de houtzaagmolen op de Hofkamp, de genoemde molen voor zeepbereiding aan de Oude Veemarkt, een windkorenmolen op het Sluitersveld, een molen aan de Paradijsweg en een windkorenmolen bij het tegenwoordige stationsplein, hoek Wierdensestraat. Verder bevond zich rond 1850 in het westelijke deel van het Windmolenbroek in een soort polder een viertal poldermolens voor de regulatie van het waterpeil.

In de loop van de negentiende eeuw kreeg een aantal ambachtelijke bedrijfjes een vervolg in de vorm van fabrieken, terwijl er ook andersoortige bedrijvigheid werd aangetrokken. Zo startte in 1857 G.J. Peddemors te Almelo een winkel, waaruit langzamerhand een grossierderij in koloniale waren en een koffiebranderij groeide. In het begin van dit decennium deed de firma Peddemors de winkel in koloniale waren van de hand en specialiseerde zich in het branden van koffie en de handel in thee. De firma Hagendoorn en Kirchman bouwde in 1873 in Almelo een bierbrouwerij. De afzet van het eindprodukt van het laatstgenoemde bedrijf was aanvankelijk geen probleem; daar zorgden de vele Almelose herbergen en tapgelegenheden wel voor. Toenemende concurrentie noopte de bier- en ijsfabriek in de jaren dertig van de twintigste eeuw echter tot liquidatie.

Talrijk werden de op de textielnijverheid gebaseerde expeditiebedrijven, toeleveringsbedrijven, handelsondernemingen, etcetera. Voorbeelden hiervan zijn een filiaal van "Van Gend en Loos" (1858), cartonnagefabriekjes, wasserijen (Ter Brake en van Stegeren), meubilering (Kuperus) en de groothandel in verf van Hermelink. De Grotestraat, de Oranjestraat, de Tuinstraat, de Boddenstraat, de Zuiderstraat, de Bornsestraat, de Ootmarsumsestraat en het begin van de Bornerbroeksestraat werden

concentratiegebieden van winkels. Almelo ontwikkelde zich langzamerhand tot een grossiers- en detailhandelscentrum.

Met het uitbouwen van de industrie nam het aantal voorzieningen verder toe. De komst van verschillende nutsvoorzieningen had belangrijke verbeteringen op het gebied van de hygiëne en de algemene volksgezondheid tot gevolg. Met gasverlichting maakten de inwoners van de stad voor het eerst kennis op 20 januari 1859. De gasfabriek stond aan het Overijsselsch Kanaal op de plaats waar in 1908 het gebouw van de gemeentewerken en de brandweerkazerne verrezen. De in 1908 nieuw gebouwde gasfabriek kreeg een plaats op het Rohof en deed dienst tot de invoering van aardgas in 1956. De kantoren en de gashouders werden in 1967 gesloopt. De eerste watertoren van Almelo werd in 1892 gebouwd aan de Wierdensestraat. Als gevolg van de komst van nieuwe pomptechnieken kon de toren in 1961 verdwijnen. De in 1926 gebouwde betonnen watertoren aan de Reggestraat in de bebouwde kom van Almelo is nog steeds aanwezig. In 1900 verleende de gemeente Stad-Almelo de "Eerste Nederlandsche Electriciteit Mij" uit Amsterdam een concessie voor de bouw van een electriciteits centrale. Later verzorgde het in Hengelo gebouwde "Twentsch Centraal Station voor de elektrische Stroomlevering" de stroomvoorziening. In 1925 werden het gas- en elektriciteitsbedrijf samengevoegd. Nadien kwam hier ook het waterbedrijf bij en ontstond het "Gemeentelijke energie- en waterbedrijf".

6.2.2. De na-oorlogse periode
De Almelose industrie vertoonde na de Tweede Wereldoorlog een grillig en onvoorspelbaar verloop. Met name de textielindustrie kreeg na een aanvankelijk moeizaam herstel het zwaar te verduren, onder meer door de steeds groter wordende concurrentie uit de "lage-lonen-landen". Moest tijdens de periode van opleving (1946 tot 1953) om aan voldoende arbeiders te komen nog een beroep gedaan worden op buitenlandse werknemers, daarna ging het met de textielindustrie snel bergafwaarts. Ondanks pogingen rond 1960 het tij door het aangaan van allerlei fusies en samenwerkingsverbanden te keren (de Koninklijke Nederlandse Textiel Unie vormde een van die samenwerkingsverbanden) gingen de meeste textielfabrieken, en daardoor ook veel toeleverings- en textielverwerkende bedrijven, failliet. Slechts enkele textielfabrieken en textielverwerkende bedrijven hebben door middel van fusies, produktinnovaties en assortimentsuitbreiding de ondergang van de traditionele textielindustrie overleefd. Voorbeelden daarvan zijn het Nijverdal-Ten Cate concern en het Palthe-concern. Voorbeelden van na de oorlog opgeheven bedrijven zijn de Textielfabriek Almelo (1965), de "Stoomspinnerij Twenthe", en de confectiefabrieken van Bendien Smits Kledingbedrijf B.V... De geheel gerenoveerde, in 1915 aan de haven van Almelo gebouwde bedrijfspanden van de Stoomspinnerij Twenthe" vormen tegenwoordig een bedrijven- en kantorenverzamelgebouw. Dit "Twente Centrum" huisvest tevens een school voor middelbaar

beroepsonderwijs. De meeste overige fabrieksgebouwen van voor 1940 opgerichte bedrijven in het centrum van Almelo vielen ten prooi aan de slopershamer.

Een nieuwe periode in de geschiedenis van de industrialisatie van Almelo begon na de voltooiing van het Twentekanaal in 1952. Een vijftal Amerikaanse ondernemingen vond zijn weg naar de nieuwe Almelose industrieterreinen. Omdat al voor 1940 de gevaren van de langzaam gegroeide industriële monostructuur onderkend waren en de gemeente als gevolg daarvan een stringent toewijzingsbeleid voerde, betrof het bedrijven buiten de traditionele textiel- en confectiesektor. In de autochtone industrie deed zich een opmerkelijke groei in de houtverwerkende industrie (vooral meubelbedrijven) voor.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de Reformatie heeft het katholieke geloof in zowel Stad-Almelo als in Ambt-Almelo sterk aan belang ingeboet. Zo vormde in 1839 het katholieke bevolkingsdeel in beide gemeenten samen nog slechts krap 13% (ofwel 710 inwoners van de totale bevolking van ongeveer 5.500 zielen). Veruit de grootste geloofsgroep werd gevormd door de Nederlandse hervormde gemeenschap, die in totaal 4.230 lidmaten telde. De genoemde percentages vertoonden in beide gemeenten geen grote verschillen. Verder telden Stad-Almelo en Ambt-Almelo samen in 1839 180 doopsgezinden, 140 Israëlieten, 100 menninisten en 15 Lutheranen. Op 15 Israëlieten na woonden de lidmaten van de overige kerkgenootschappen in de stad Almelo. Tussen 1839 en 1947 is het percentage rooms-katholieken op de totale bevolking van de toenmalige gemeente Almelo toegenomen tot 26.6%, dat van de Nederlandse Hervormden nam in dezelfde periode af tot 35%., voornamelijk ten gunste van de groep personen die zich niet kerkelijk gebonden voelde. Na 1947 zette zich de gesignaleerde tendens voort, zodat in 1984 het percentage rooms-katholieken 32% bedroeg, het percentage Nederlands hervormden 16% en het percentage niet tot een kerkgenootschap behorende mensen 34%. Verder behoorde in 1984 6% van de bevolking tot de gereformeerde gezindten, 5% tot overige protestantse gezindten, 5% tot de islam en 2% tot de overige kerkgenootschappen. Behalve een nivellering in de verdeling van de bevolking over de verschillende kerkelijke gezindten nam met name in de periode 1839-1947 ook het

aantal kerkelijke groeperingen toe.

De eerste kerk van Almelo dateert uit omstreeks 1236, toen de bisschop van Utrecht als kerkelijke overheid aan Hendrik van Almelo en de bij zijn burcht wonende mensen vergunning verleende voor de bouw van een kapel. In deze kapel mochten doop en andere sacramenten plaatsvinden onder voorwaarde dat het miskoren aan de pastoor van de moederkerk te Ootmarsum afgedragen moest worden. In 1296 werd de kapel tot zelfstandige parochiekerk verheven, maar bleef nog wel belastingplichtig aan de kerk van Ootmarsum. Tevens vond er in dat jaar een belangrijke uitbreiding van de burchtkapel plaats. Volledige zelfstandigheid verkreeg de parochie Almelo in 1570. Ook na de Hervorming, als gevolg waarvan de kerk in handen kwam van de Nederlandse hervormden, behield de Heer van Almelo tot 1922 het collatierecht (het recht om de pastoor/predikant te benoemen). In zijn huidige vorm dateert de Nederlands hervormde Grote Kerk uit 1738.

Pas in 1784 kregen de katholieken in Almelo, die vanaf 1688 tot de parochie Tubbergen hoorden, toestemming voor de bouw van een eigen kerk. Deze werd kort daarna gebouwd op de plaats waar in 1902 de huidige St. Georgiuskerk (Boddenstraat) verrees. De tegenwoordige pastorie dateert uit 1866. Omstreeks de eeuwwisseling werd overwogen katholiek Almelo in drie afzonderlijke parochies te splitsen. Er ontstonden twee nieuwe parochies met elk een eigen kerkgebouw. In 1918 werd de "Onze Lieve Vrouwe kerk" van de gedeeltelijk in de gemeente Tubbergen gelegen Mariaparochie ingewijd en in 1923 het kerkgebouw van de St. Egbertusparochie aan de Bornerbroeksestraat.

De joden en de doopsgezinden vormden de twee andere oude kerkelijke groepen in Almelo. De doopsgezinden waren voornamelijk afkomstig uit Münsterland en speelden al spoedig een belangrijke rol bij de opkomst van de textielindustrie. Bekende Almelose doopsgezinden waren de fabrikantenfamilies Bavink, van Lochem en Hofkes. Het eerste kerkgebouwtje (een daartoe verbouwde woning) van de doopsgezinden verrees in 1684 aan de huidige Grotestraat. In 1732 werd het naast gelegen woonhuis erbij getrokken en ontstond de nu nog bestaande kerk. Van de eerste synagoge van de joodse gemeenschap in Almelo is het stichtingsjaar onbekend. In ieder geval beschikten de Almelose joden al voor 1800 over een dergelijk gebouw voor de erediensten. Op 31 augustus 1860 vond de inwijding van een nieuwe synagoge plaats. Deze verrees op de plek van de vorige.

Voornamelijk als gevolg van het ontstaan van een groot aantal gereformeerde gezindten nam vanaf ongeveer het midden van de negentiende eeuw het aantal kerkgebouwen van verschillende signatuur sterk toe. Nieuwe kerken waren die van de omstreeks 1850 gestichte "Vergadering van Gelovigen" aan de Marktstraat, die van de in 1893 ontstane gereformeerde kerk aan het Molenkampspark (1910) en een

tweede aan de Tijhofslaan (de zogenaamde Noorderkerk uit 1935), die van de in 1862 geinstitueerde "Vereeniging voor Christelijke Belangen te Almelo" aan de Schuttenstraat (1922), die van de rond 1870 geinstitueerde religieus vrijzinnigen (georganiseerd in een afdeling "Almelo" van de "Nederlandse Protestanten Bond") aan de Bleekweg (thans Hofstraat) (1927) en die van de Baptistengemeente aan de Geraniumstraat (1931).

Na een aanvankelijk sterke toename van het aantal kerken in verband met de realisatie van nieuwe woongebieden kwam na 1964 de kerkenbouw nagenoeg tot stilstand. Nieuwe na-oorlogse kerken zijn de gereformeerde Pniëlkerk, de Exoduskapel van de Nederlands hervormde gemeente en de in 1974 gebouwde moskee van de Turkse gemeenschap. De katholieken kregen er vier parochies bij, te weten de St. Josephparochie (1954), de St. Christoffelparochie (1960), de St. Willibrordusparochie (1963) en de Paulusparochie (1968). De uit 1860 daterende synagoge van de Almelose joden werd in 1969 afgebroken en vervangen door een nieuwe aan het Kerkplein.

In de kerkelijke geschiedenis van Almelo hebben kloosters een belangrijke rol gespeeld. Het begon in 1407, toen de toenmalige pastoor zijn pastorie ter beschikking stelde van de zusters van het St. Catherinaconvent. Voorts pachtte hij een stuk grond tussen de Esche en de Hagen en liet daarop een nonnenklooster bouwen. In de loop van de tijd kreeg het klooster de beschikking over verschillende erven (uiteindelijk 29 stuks) in Borne, Enter, Enschede, Hengelo en Rijssen. Met de Reformatie kwam aan de geschiedenis van het eerste Sint Cathrijneklooster een einde en daarmee officieel aan het katholicisme in de heerlijkheid Almelo. In 1880 legde de pastoor van de St. Georgiusparochie de eerste steen voor het nieuwe St. Catharinaklooster aan de Boddenstraat.

Rondom de Grote Kerk van de Nederlands hervormde gemeente lag vroeger een kerkhof, dat in 1830 werd gesloten en in de jaren 1880-1890 geruimd. In het koor van de kerk bevindt zich de eveneens in 1830 gesloten graftombe van Adolph Hendrik Graaf van Rechteren en zijn echtgenote Sophia Juliana gravin van Castell Rüdenhausen. Een tweede particuliere graftombe van leden van het geslacht Van Rechteren Limpurg bevindt zich aan de Gravenallee. Het betreft hier een in 1875 in het Gravenbos gebouwd mausoleum. Na sluiting van het oude kerkhof rond de Nederlands hervormde kerk werd de begraafplaats aan de Oude Kloosterweg, op de Kloosteresch, in gebruik genomen. Deze in 1875 gesloten begraafplaats werd vervangen door een nieuwe algemene begraafplaats aan de Wierdensestraat. De oude begraafplaats op de Kloosteresch is in 1954 geruimd.

De tegenwoordige rooms-katholieke begraafplaats aan de Kerkhofsweg is in 1881 gesticht ter vervanging van het in 1830 rond de eerste rooms-katholieke kerk van het na de Reformatie aangelegde kerkhof. Het kloosterkerkhof van het klooster "De Goede Herder" aan de

Vriezenveenseweg dateert eveneens uit 1881.

De eerste Israëlietische begraafplaats dateert uit de achttiende eeuw. Deze aan de Kerkhofsweg gelegen begraafplaats werd in 1842 gesloten, nadat de joden een nieuwe begraafplaats aan de Boddenstraat in gebruik hadden genomen. Beide begraafplaatsen zijn nog intact.

7.2. Scholen

Waarschijnlijk werd vanaf de Middeleeuwen onderwijs genoten in een lokaaltje bij of aan de kerk of in een gebouwtje bij het Sint Catherinaklooster. Een belangrijke onderwijsinstelling van voor 1850 was de Latijnse school, die in 1783 in het Rectorshuis aan de Korte Prinsenstraat werd opgericht. De Heer van Almelo had daarvoor toestemming gegeven. Voor 1783 was in het onlangs gerestaureerde Rectorshuis een Franse school gevestigd. Thans vindt in dit pand het Museum voor Heemkunde een onderkomen.

In 1851 beschikten Ambt- en Stad-Almelo samen over twee Nederduitse scholen voor lager onderwijs. De school in de gemeente Ambt-Almelo stond in de Eshoek en was in 1835 gebouwd ter vervanging de school die tot dan toe op het Sluitersveld stond. Nadat in 1857 het onderwijs van Rijkswege opnieuw opgezet was, verschenen in 1861 in Ambt Almelo twee nieuwe scholen voor gewoon lager onderwijs: een tweede school op het Sluitersveld aan de grintweg van Almelo naar Ootmarsum (tegenwoordig het wijk- en jeugdcentrum "De Trefhoek" en één aan de Holtjessteeg. Het aantal openbare lagere scholen vermeerderde daarna snel, voornamelijk naar aanleiding van nieuwe onderwijswetten. Zo beschikte de gemeente Almelo in 1939 over de volgende openbare scholen voor lager onderwijs: School A (de Dijkschool) en School N aan de Hofstraat, School B en School H aan de Violierstraat, School D voor voortgezet openbaar lager onderwijs aan de Adastraat, School E (de Kopschool) aan de Wierdensestraat, School G (de Veldschool) aan de Ootmarsumsestraat, School I (de inmiddels verplaatste Hagedoornschool aan de Schoolstraat, School K (de Kolkschool) aan de Bornerbroeksestraat, School L aan de Nachtegaalstraat en School M aan de Sluiskade N.Z..

Hoewel het oprichten van bijzondere scholen in de tweede helft van de negentiende eeuw niet verboden was, kwam de bouw van bijzondere scholen pas goed van de grond na de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1921. Al in 1867 hadden de Nederlands hervormden en de gereformeerden een eigen school in het Schalderoi. Nadat beide geloofsgroeperingen in 1909 uit elkaar gingen, behielden de gereformeerden de school in het Schalderoi en bouwden de hervormden een nieuwe school aan de Hofkampstraat. Naast de school van de gereformeerden verrees in 1927 een nieuwe grotere school, de "Koningin Wilhelminaschool". De hervormde school was van de "Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs", de school van de gereformeerden van de "Vereeniging

voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs". Beide schoolverenigingen beschikten aan het begin van de Tweede Wereldoorlog over vijf scholen. De eerste school voor christelijk volksonderwijs was die aan de Hofkampstraat, terwijl de tweede en derde school voor christelijk volksonderwijs respectievelijk aan de Bornsestraat en de Willem de Clerqstraat stonden. De tweede school voor christelijk nationaal schoolonderwijs stond aan de Dahliastraat. Verder beschikten de beide schoolverenigingen in 1940 over een aantal bewaarscholen.

Het rooms-katholieke kerkbestuur liet in 1880 een meisjesschool aan de Boddenstraat bouwen. Nadat in 1922 een nieuwe rooms-katholieke meisjesschool aan de Sluiskade Z.Z.in gebruik werd genomen, kwamen in de school uit 1880 een meisjesvakschool, een jeugdhuis en verkennerslokaal. Een bestaande rooms-katholieke jongensschool in de Noorderstraat werd in 1916 fors uitgebreid en gesplitst in een school voor gewoon lager onderwijs en een school voor uitgebreid lager onderwijs. Deze U.L.O. kreeg na de oorlog een eigen gebouw in de Kogellaan en groeide hier uit tot de huidige St. Canisius-havo.

De ontwikkeling van de stad Almelo tot regionaal centrum voor voortgezet onderwijs dateert hoofdzakelijk van na de Tweede Wereldoorlog. Veel van de huidige scholen vinden hun oorsprong echter in de periode 1850-1940. Zo werd in 1874 de opvolger van de Latijnse school, het gymnasium opgeheven en vervangen door een Rijks Hogere Burgerschool, die een eigen, nieuw onderkomen kreeg aan de Hofstraat. In 1948 werd aan de Rijks-HBS, sinds 1926 gesitueerd aan de Sluiskade N.Z., een gemeentelijk gymnasium toegevoegd en werd de naam gewijzigd in "Openbaar Lyceum", een jaar later in "Erasmuslyceum". Dit lyceum vormde het begin van de Rijksscholengemeenschap Erasmus. Het christelijk lyceum startte in 1930 in een aangebouwde vleugel van de villa van de president van de Almelose rechtbank aan de Vriezenveenseweg. Dit lyceum betrok in 1961 een geheel nieuw gebouw aan de Noordikslaan. In de vrij gekomen villa startte vervolgens het rooms-katholieke Pius X College. Nadat in 1972 ook deze school voor voortgezet onderwij- een eigen onderkomen kreeg, werd de villa afgebroken.

In 1989 beschikte de gemeente Almelo in totaal over onder andere 37 basisscholen en 15 scholen voor voortgezet onderwijs. Daarnaast telde de gemeente verschillende scholen voor buitengewoon onderwijs en instellingen voor onderwijs aan volwassenen.

7.3. Overige

Het eerste stadhuis van Almelo dateert uit de 1690, het huidige gemeentehuis uit 1973. Voor de samenvoeging met de gemeente Stad-Almelo had de gemeente Ambt-Almelo een eigen gemeentehuis aan de Ootmarsumsestraat. Nadat dit gemeentehuis zijn oorspronkelijke functie had verloren, werd er een muziekschool in gevestigd. In het in 1690 in de stad gebouwde gemeentehuis is thans een horecabedrijf gevestigd.

Dicht bij de plaats waar de kloosterkerk van het oude

Catharinaklooster uit 1407 stond, stichtte de heer van Almelo na de Reformatie een armenhuis, dat in de volksmond "het Klooster" werd genoemd. Het armenhuis heeft er tot 1834 gestaan, waarna een nieuw armenhuis aan de Wierdensestraat gereed kwam. In 1899 bouwde de textielfabrikant Salomonson op de plaats van het armenhuis een villa, die later als kantoor van de Koninklijke Stoomweverij (Nijverdal) in gebruik werd genomen.

In de Franse Tijd verloren de heren van Almelo hun invloed op de rechtspraak in het door hun beheerde gebied. De functies op het gebied van de rechtspraak werden overgenomen door de stad Almelo, waar naast een belangrijk justitioneel apparaat ook de kantoren van het waterschap, de belastingen en het kadaster gevestigd werden. De Arrondissements-Rechtbank en het Kantongerecht werden gehuisvest in het in 1846 gebouwde en inmiddels geheel gerestaureerde gerechtsgebouw aan de Wierdensestraat. Daarvoor was er een apart gebouw voor kantongerecht. In 1928 werd aan de Marktstraat een huis van bewaring gebouwd. De andere genoemde instellingen kregen op den duur ook eigen gebouwen. Vaak vormde een bestaand gebouw het eerste onderkomen. Zo werd de politie van de stad Almelo aanvankelijk gehuisvest in het raadhuis en het eerste post- en telegraafkantoor in een in 1899 door het rijk aangekochte villa van Salomonson aan de Grotestraat (nr.45).

In de gezondheidszorg traden belangrijke verbeteringen op met de oprichting van verschillende ziekenhuizen en verzorgingstehuizen. Het eerste algemene ziekenhuis begon in 1891 met slechts één ziekenzaal, maar breidde zich daarna sterk uit, onder meer door schenkingen van belangrijke fabrikantenfamilies. De familie ten Cate schonk bijvoorbeeld in 1906 een operatiepaviljoen. Na de Tweede Wereldoorlog werd het algemene "Prinses Irene Ziekenhuis" gebouwd. De rooms-katholieke ziekenverpleging vond in 1915 haar eerste onderkomen in een huisje tegenover de St. Georgiuskerk. Spoedig daarop werd een pand aan de Grotestraat als ziekenhuis ingericht. Vervolgens verrees in 1928 aan de Hofkampstraat het Sint Elisabeth-Ziekenhuis. In 1985 is laatstgenoemde ziekenhuis gefuseerd met het Irene-Ziekenhuis. Het nieuwe streekziekenhuis is gebouwd in het Windmolenbroek.

Het verpleegtehuis "Eugeria" is in feite een voortzetting van de oorspronkelijk in 1928 opgerichte diaconesseninrichting van de Nederlands hervormde kerk. Na eerst onderdak gevonden te hebben in een pand aan de Grotestraat, verkreeg men in 1931 de beschikking over de ruime villa "De Klokkenbelt" aan de Ootmarsumsestraat. In 1959 ging het ziekenhuis samen met het Algemeen Ziekenhuis en het nieuwe ziekenhuis Irene.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kasteelstad.

Functie:
Industriestad met dienstverlenende en industriële functies.

Ruimtelijke ontwikkeling:
De nederzetting Almelo is ontstaan aan de kruising van een doorgaande weg met een riviertje. De bestaansbasis werd gevormd door de agrarische en regionale marktfunctie, na de middeleeuwen aangevuld met huisnijverheid (textiel). De oude kern bleef tot halverwege de twintigste eeuw min of meer gelijk van structuur. De plattegrond bestond uit een langgerekte ovaal, waarbij de hoofdas door de eerder genoemde landweg werd gevormd.
De introductie van de stoommachine (1830) leidde op den duur tot grote uitbreiding van de textielindustrie en dientengevolge tot aanzienlijke groei van de nederzetting. De aanleg van het kanaal naar Zwolle (1855) en de spoorwegverbindingen naar het westen (1888) en Duitsland (vanaf 1865) hebben die groei gestimuleerd en de ligging van de industrieterreinen belangrijk beïnvloed. De nieuwe infrastructuur, oude verkavelingslijnen en het bezit van het Huis Almelo hebben in sterke mate richting en structuur van de uitbreidingen van Almelo bepaald, wat heeft geleid tot een vrij onsamenhangende aaneenschakeling van kleine buurten. Alleen aan de zuidzijde van de oude kern is een planmatige wijk van wat grotere omvang gerealiseerd met een duidelijke, structuur, het tuindorp De Riet met de daar direct aangrenzende

buurtjes.
Het voor het midden van de 19de eeuw reeds bebouwde gebied is na de Tweede Wereldoorlog voor een groot deel gesaneerd. Enkele van de in de beschouwde periode ontstane fabriekscomplexen zijn goeddeels afgebroken, zodat hier en daar slechts onderdelen resten. Voor een enkel leeggekomen complex is een nieuwe bestemming gevonden. In een aantal woonwijken is door de slechte kwaliteit van de huizen veel verdwenen en vervangen door nieuwbouw danwel ingrijpend gerenoveerd. Op bijgaande kaart is de ruimtelijk-functionele ontwikkeling tussen 1850 en 1940 af te lezen.

Bijzonder gebied:
Het aangeduide gebied betreft de ten zuidoosten van de oude kern gelegen wijk De Riet, een vanaf ca. 1914 naar ontwerp van architect W.K. de Wijs en tuinarchitect L. Springer gerealiseerd tuindorp dat kenmerkend kan worden genoemd voor de sociale woningbouw zoals die voorkomt in enkele van de grote industriekernen van Twente. De langgerekte wijk is gesitueerd langs een as. Ze is met zorg gedetailleerd in traditionele baksteenbouw, duidelijk geïnspireerd door de Engelse tuinstadgedachte. Zoals in de meeste Nederlandse tuindorpen en wijken ontbreekt echter de zelfstandigheid van een Engelse tuinstad. Het is overwegend een woonbuurt geworden, waarin de voorzieningen beperkt zijn tot een school en enkele winkels. In het afwisselende stratenbeloop, de variatie in de omvang van de bouwblokken, de toepassing van pleinen, plantsoenen en beplanting en de aanwezigheid van kleine voortuinen en vrij grote achtererven wordt de tuinstadgedachte echter wel duidelijk weerspiegeld.
Voor de rond de jaren twintig en dertig ontstane aangrenzende woningbouwgebiedjes geldt in grote lijnen hetzelfde, met dien verstande dat het totaal in architectonisch opzicht een soberder en wat betreft de groenvoorziening een minder royale indruk maakt.

Een tweede gebied met bijzondere stedebouwkundige waarde betreft de omgeving van de Tijhofslaan, gelegen ten noorden van het kanaal Almelo-Nordhorn en ten westen van de Vriezenveenseweg. In dit gebied, dat in de jaren twintig werd bebouwd met overwegend dubbele en vrijstaande woningen op een ruime verkaveling, is een groot gedeelte van de veel oudere boombeplanting gehandhaafd. Doordat deze beplanting bepalend is geweest voor de wijze waarop het gebied is ingericht en ontsloten, kenmerkt dit woongebied zich door een bijzondere kwaliteit van de openbare ruimte waarin landschappelijke elementen zijn opgenomen. Behalve de genoemde bomen die in een groene berm in de afwisselend brede en smalle straatruimten zijn gelegen, speelt ook het gebogen beloop van deze ruimten daarin een belangrijke rol. De bebouwing, opgetrokken in baksteen onder een forse pannenkap en gelegen op ruime tuinkavels, sluit goed op de karakteristiek van de wijk aan. Zowel de inrichting van de openbare ruimte als de architectonische kenmerken van de bebouwing zijn redelijk gaaf bewaard gebleven. De

bijzondere stedebouwkundige waarde van het gebied is overwegend van lokaal belang te achten.

Stedebouwkundige ontwikkeling Almelo

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1901/1903, herzien 1906
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Kaart ca. 1850

Kaart ca. 1900

Kaart ca. 1940

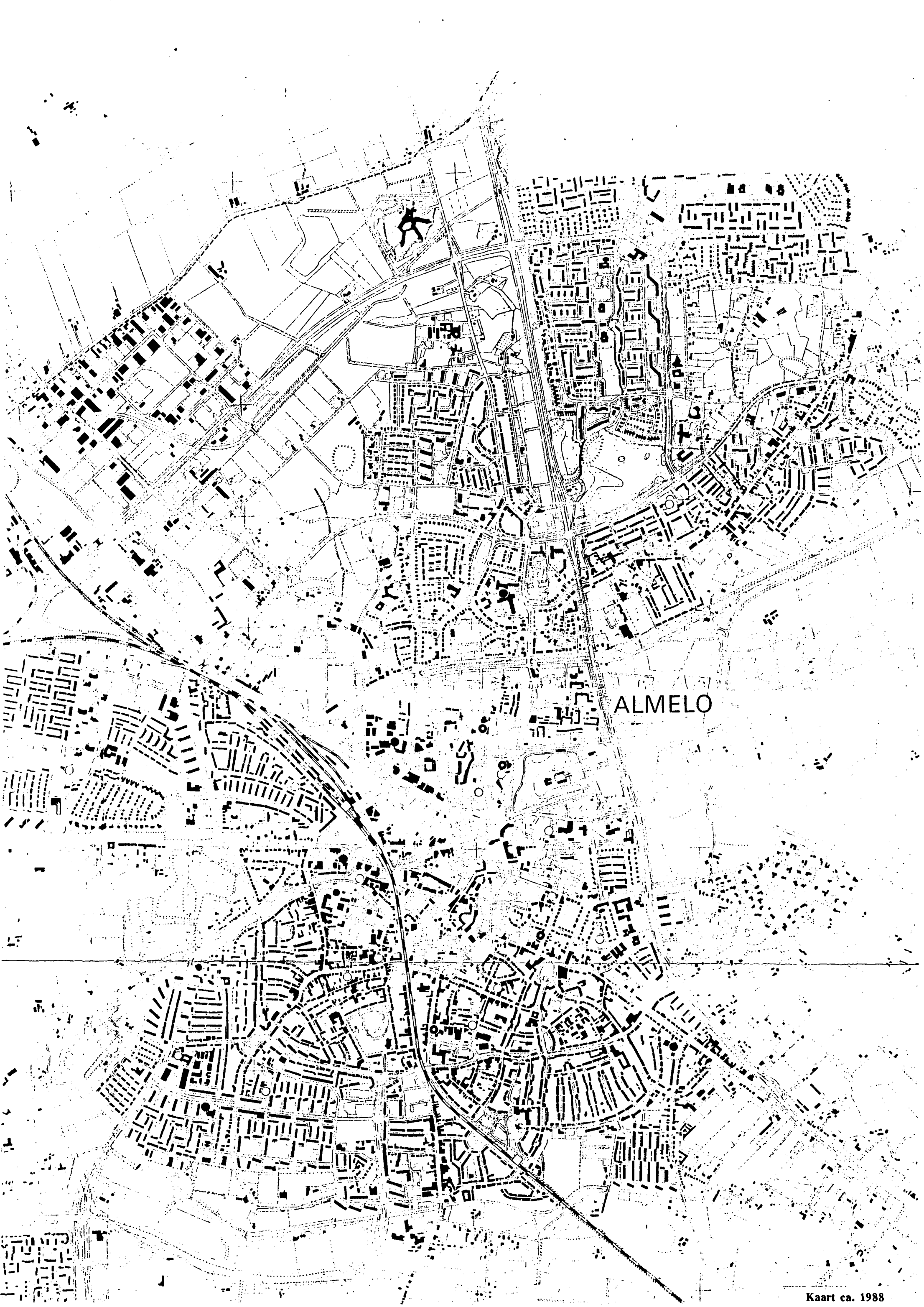

Kaart ca. 1988

Legenda typologie

schaal 1:15.000

- bestaande kern 1850
- algemeen stedelijk ingericht 1940
- algemeen niet stedelijk ingericht 1940
- tuinwijk ontwikkelingen 1940
- niet stedelijke villabebouwing 1940
- stedelijke villabebouwing 1940
- industriegebied 1940
- groen gebied 1940
- lineaire ontwikkeling 1850 - 1940
- na 1940 gereconstrueerd
- (1) bijzondere gebieden

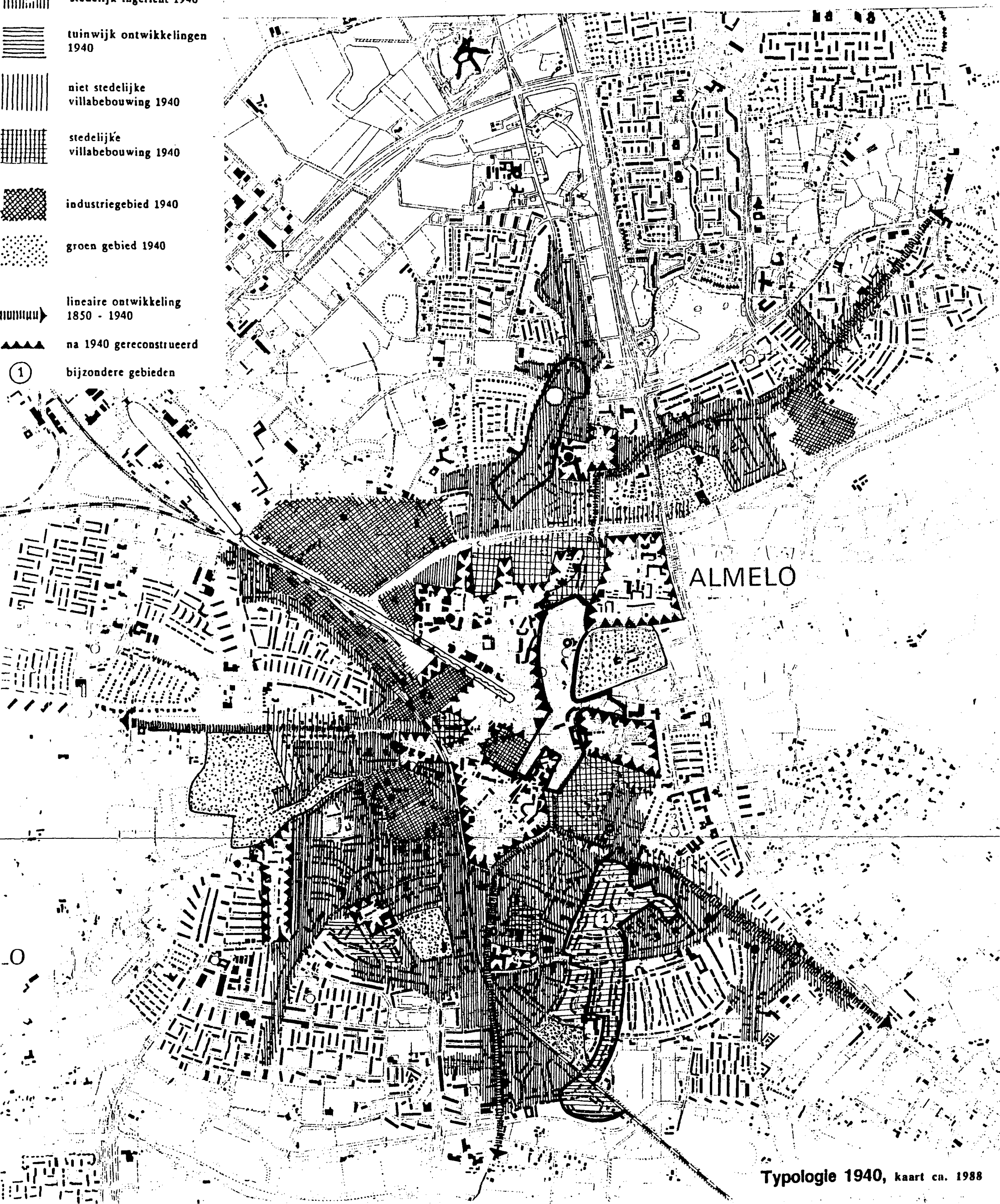

Typologie 1940, kaart cn. 1988

Bronnen

Literatuur Almelo en regio:
*Dronkers, S.L., Het rectorshuis en zijn bewoners, Enschede, 1984.
*Eshuis, G.J., Van boerenland tot stadrand, Enschede, 1976.
*Gemeentegids Almelo, Eindhoven, 1989.
*Hagens, H. en Jac. Nieuwerth Azn, Almelo in oude ansichten, Zaltbommel, 1973.
*Hattink, R.E., In en om Almelo, Almelo, 1903
*Kokhuis, G.J.I., Historie van Almelo, Hengelo, 1985.
*Kuile, G.J., ter, De opkomst van Almelo en Omgeving, Zwolle, 1941.
*Nieuwerth Azn. J., Almelo in oude ansichten deel 2, Zaltbommel, 1983.
*Okker, J., Almelo vroeger en thans, z.p.[Almelo], 1936.
*Rager, J.W., Almelosche Oudheden, Kampen, 1785.
*Rapport betreffende een onderzoek naar de Sociaal-Economische verhoudingen in de gemeente Almelo, E.T.I.O., Zwolle, 1948.
*Rapport omtrent het woningonderzoek 1941, z.p.[Almelo], z.j.[1941].

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief

Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Almelo[1] tussen 1850 en 1940.

Jaar[2]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	6.712	100
1860	7.637	114
1870	10.427	155
1880	11.851	177
1890	13.557	202
1900	17.648	265
1910	21.101	314
1920	24.558	366
1930	32.422	483
1940	36.812	548

1) Ambt-Almelo en Stad-Almelo samen
2) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Almelo in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Stad-Almelo	3.448	630
Ambt-Almelo	3.180	530
Gemeente Almelo	**6.628**	**1.160**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Almelo op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Almelo stad	38.266	8600(232)
Landelijk gebied	1.757	299(183)
Varende schepen	35	
Woonschepen	60	
Gemeente Almelo	**40.118**	**8.899(415)[1)]**

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Almelo op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Kern Almelo	59.911	23.569
Buitengebied	2.221	692
Gemeente Almelo	**62.131**	**24.261**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

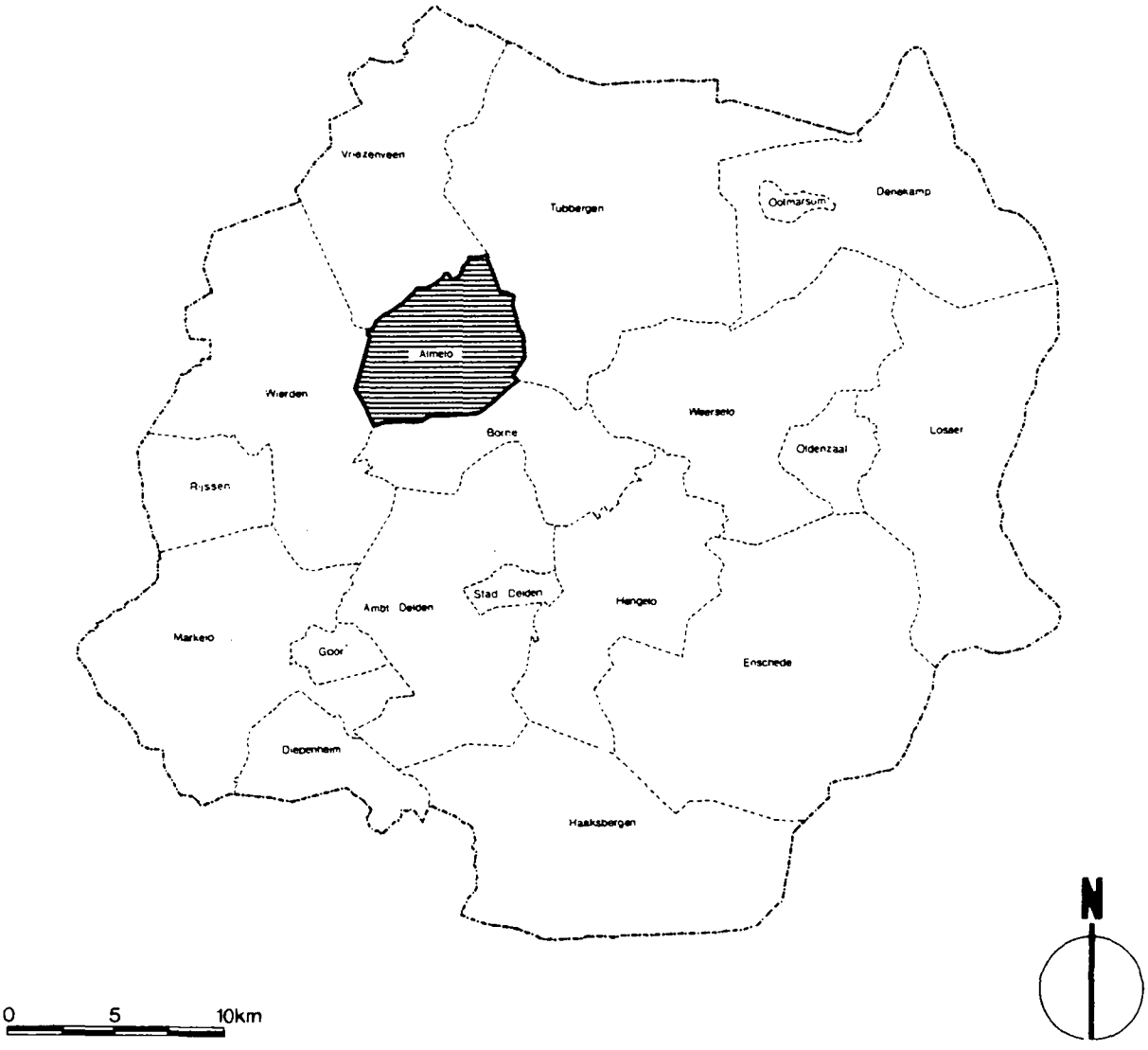

------ Grenzen van Twente
------ Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

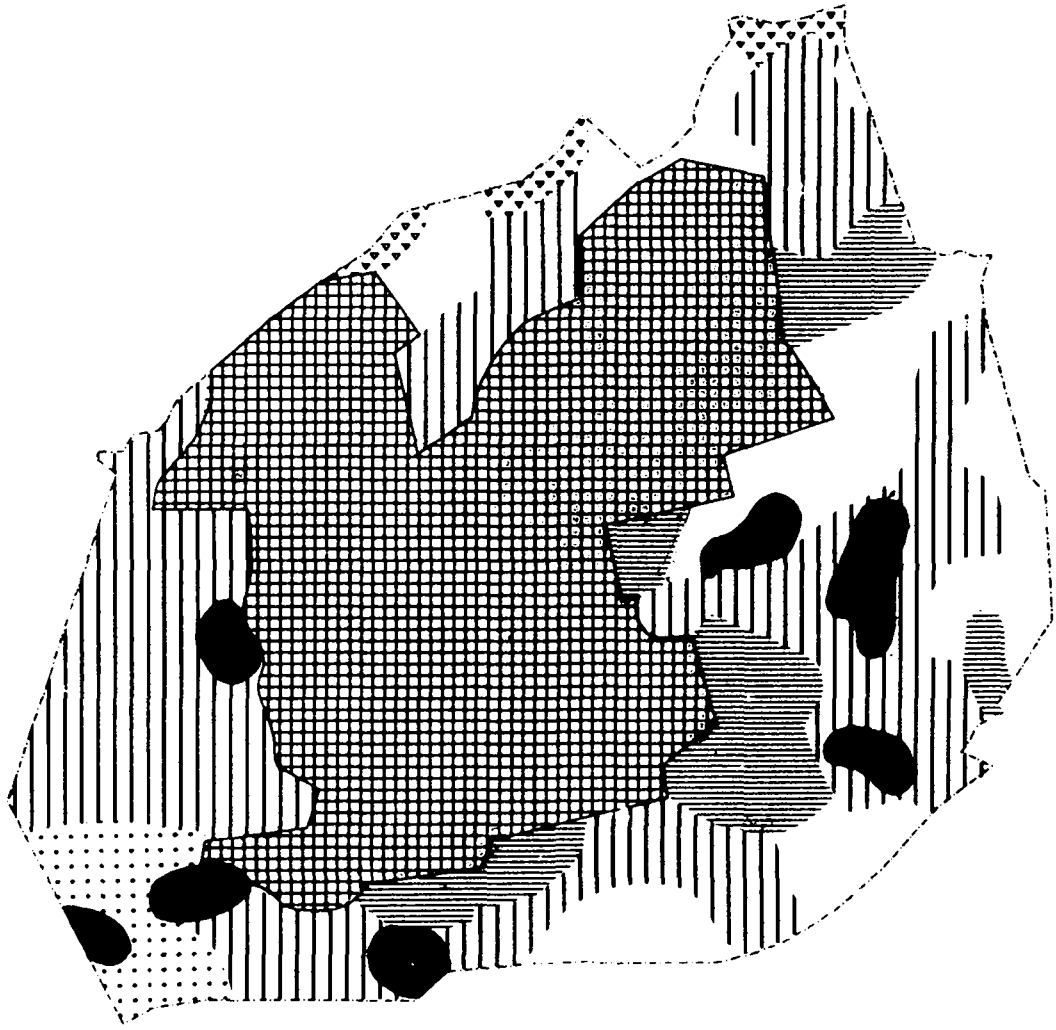

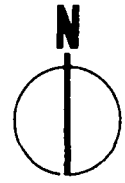

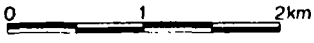

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Kleine, geïsoleerde dekzandkop met een tenminste 30 cm dik cultuurdek
- Beekeerdgronden
- Schrale zandgronden (veldpodzolgronden)
- Mengeling van schrale zandgronden en bekeerdgronden
- Verschillende soorten veengrond
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

LANDGOEDEREN IN 1965 EN MARKEN

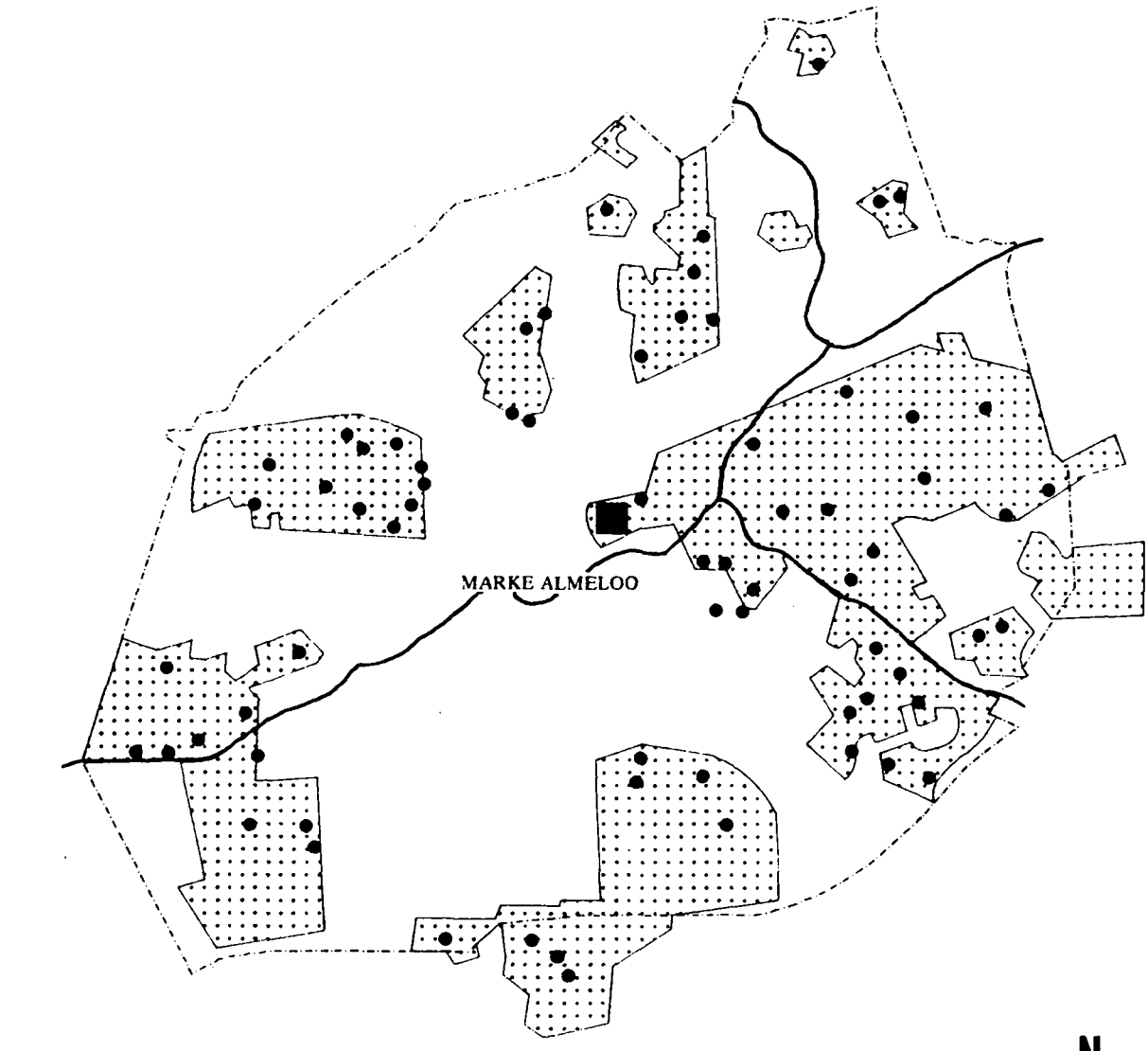

Gemeentegrens op 1 januari 1989
Markegrens
Beek
Havezate Almelo
Boerderijen behorend bij Havezate Almelo
Gronden behorend tot het landgoed Almelo

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

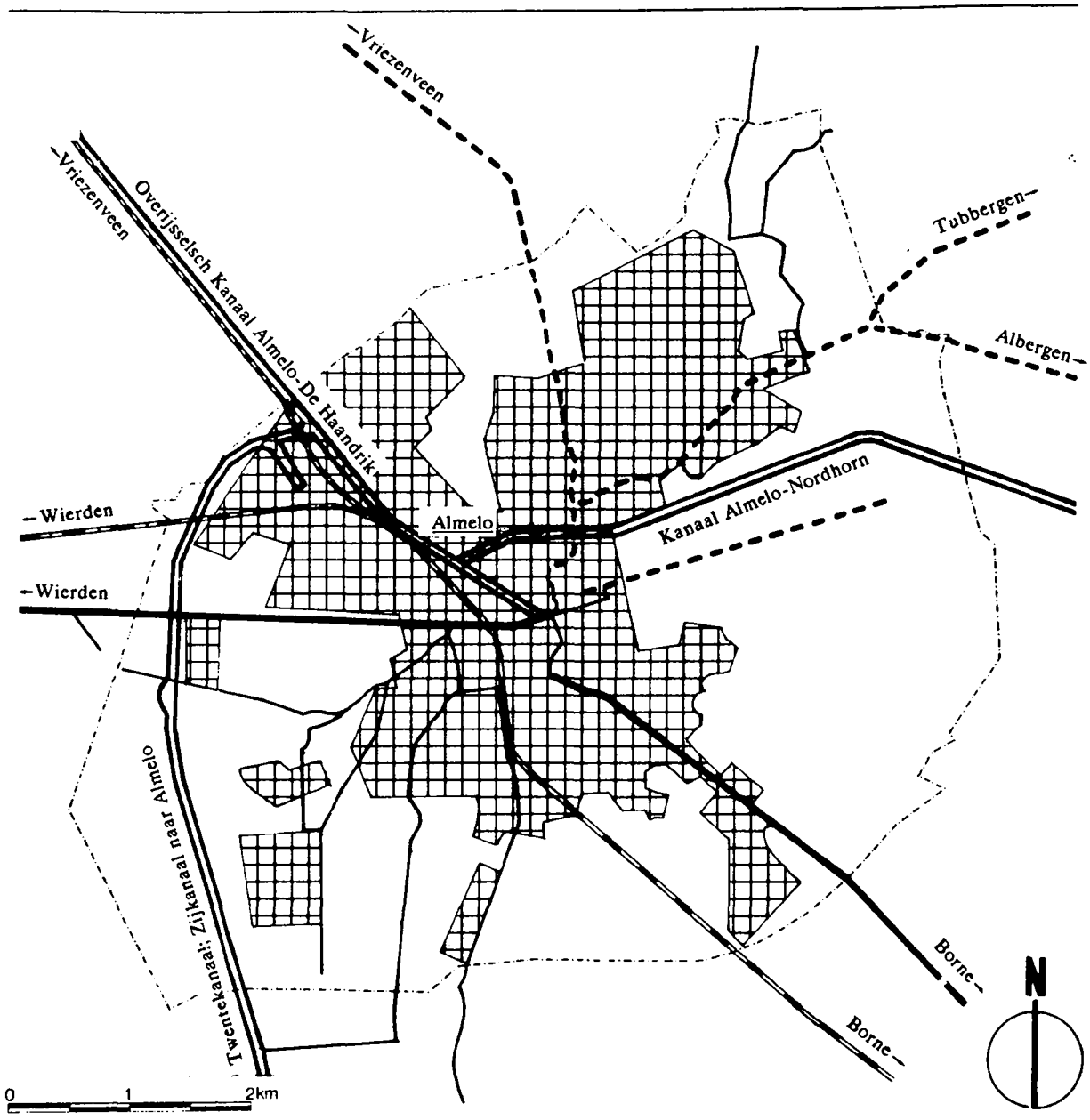

Kanaal (oorspronkelijke lengte)
Straatweg in 1850
Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
Belangrijkste tussen 1850 en 1940 verharde/aangelegde wegen
Spoorlijn aangelegd door de staat
Spoorlijn aangelegd door de Spoorweg-Maatschappij Almelo-Salzbergen
Spoorlijn aangelegd door de Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij
Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE STAD-ALMELO OMSTREEKS 1865

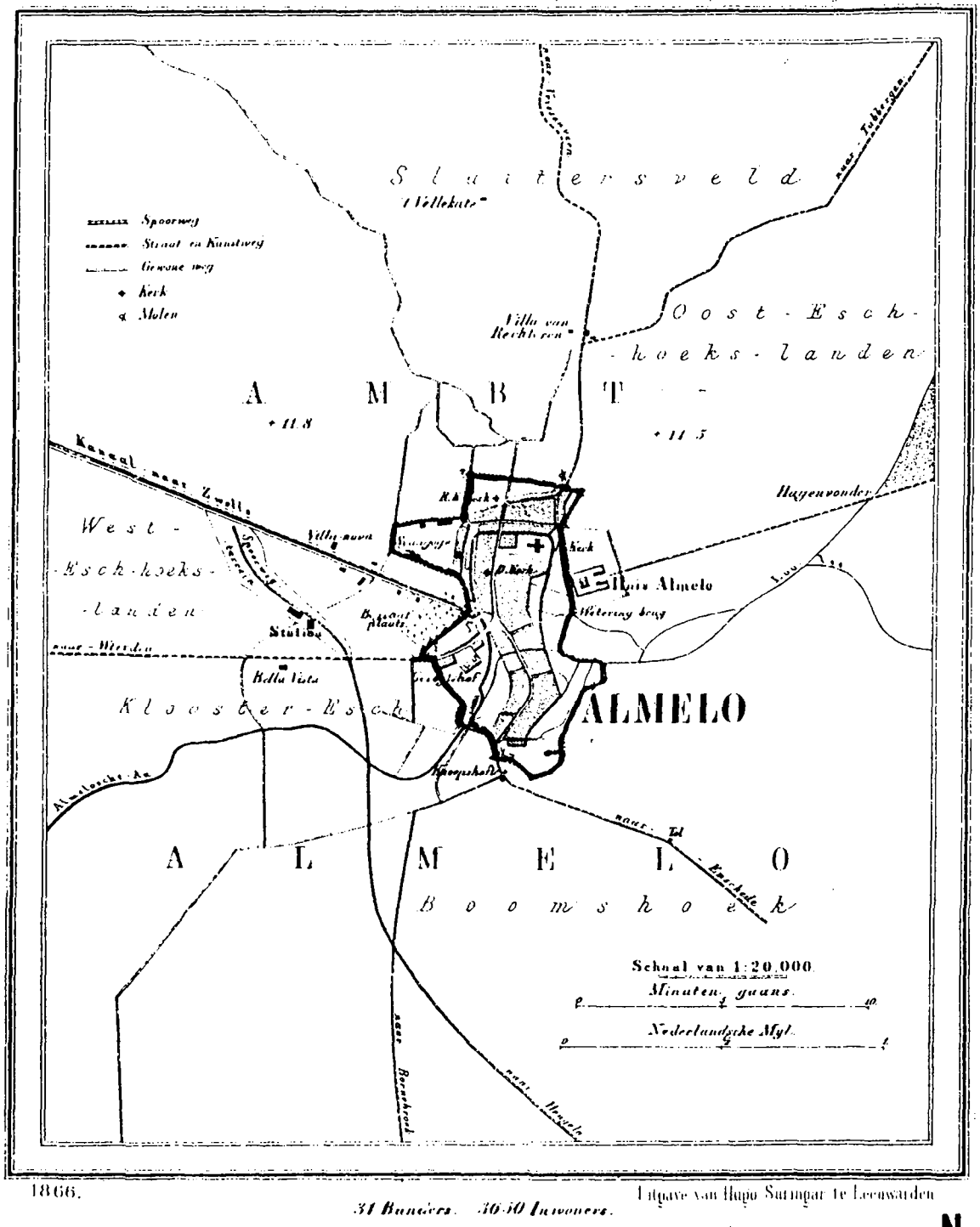

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE AMBT-ALMELO OMSTREEKS 1865

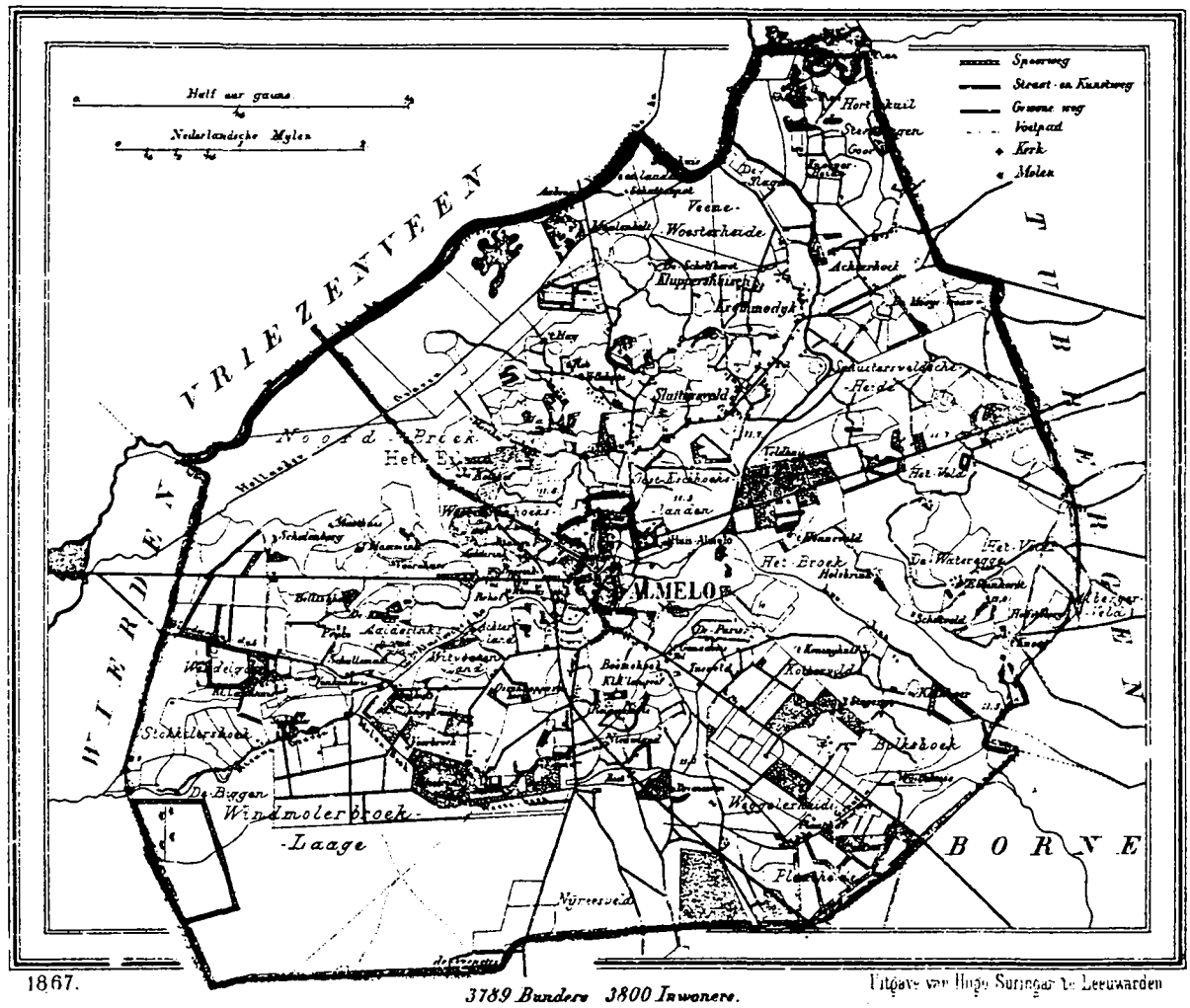

N

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 7

GEMEENTE ALMELO OMSTREEKS 1972

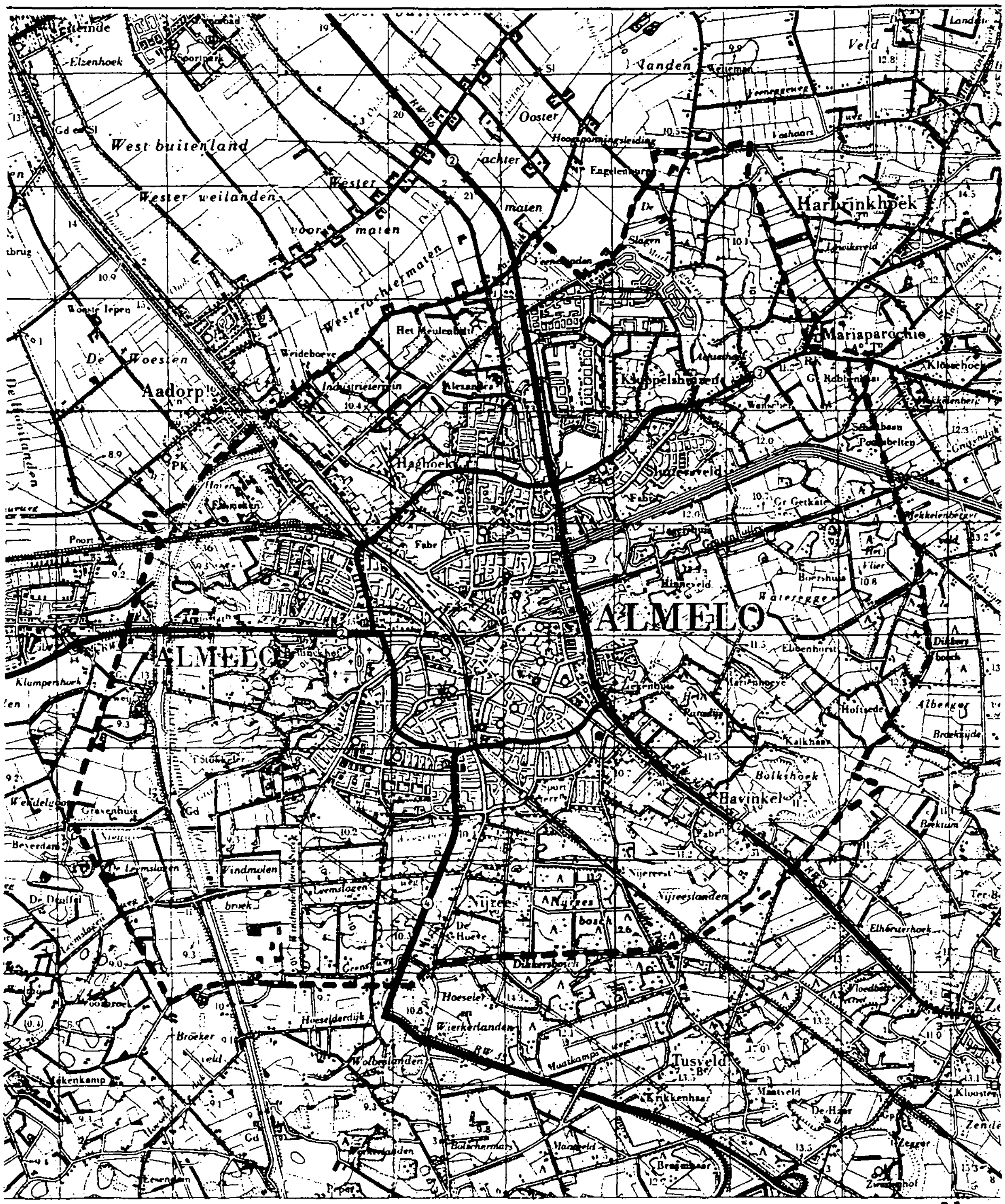

0 1 2km

N

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.